

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

**НАЦИОНАЛЕН ИНСТИТУТ ПО ГЕОФИЗИКА, ГЕОДЕЗИЯ И
ГЕОГРАФИЯ**

Департамент ГЕОГРАФИЯ

Секция “Икономическа и социална география”

Гл.ас. МАРИЯ ГОСПОДИНОВА ГРОЗЕВА
(докторант на самостоятелна подготовка)

**НЕДВИЖИМОТО КУЛТУРНО – ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО НА
БЪЛГАРИЯ КАТО ПОТЕНЦИАЛ ЗА РАЗВИТИЕ НА ТУРИЗМА**

АВТОРЕФЕРАТ

**на дисертация за присъждане на образователната и научната степен
”доктор” по научната специалност *икономическа и социална география***

Научен консултант: проф. д-р БОРИС КОЛЕВ

СОФИЯ, 2014

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита на разширен семинар на Департамент ГЕОГРАФИЯ при НИГГГ – БАН, организиран със заповед № на Директора на НИГГГ, проведен на

Дисертационният труд е с общ обем от 157 страници с 35 фигури (карти и други приложения) в текста, включително 12 страници използвана литература със 108 заглавия и 7 цитирани нормативни акта. Съдържа: Увод, шест глави, изводи и постигнати резултати.

Дисертантът е докторант на самостоятелна подготовка в Секция „Икономическа и социална география” на Департамент ГЕОГРАФИЯ при НИГГГ – БАН, където е разработен дисертационният труд.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ В АВТОРЕФЕРАТА:

КИН – Културно-историческо наследство

КИТ – Културно-исторически туризъм

НКИН – Недвижимо културно-историческо наследство

ИКОМОС – Международен комитет за опазване на културните забележителности

А. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.

Представеният дисертационен труд е в обем от 157 страници. Съдържа: Увод, шест глави, изводи и постигнати резултати, използвана научна литература с 108 заглавия, списък с 7 цитирани нормативни акта и 35 картни и други приложения в текста.

Б. СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.

Увод.

В увода е посочена и доказана аргументацията за избора на дисертационната тема. Изтъкнати са ролята и значението на културно-историческия туризъм за икономиката на страната. Посочено е мястото на нашата страна по отношение на нейната туристическа конкурентноспособност. Разгледани са някои от основните актуални международни документи по отношение на развитието на туризма и специално на културно-историческия туризъм, от които произтичат задачи и пред Република България. Обърнато е внимание на международното сътрудничество в областта на този вид туризъм.

ГЛАВА I. Актуалност, обект, предмет, цел, задачи и методически подходи на изследването.

Формулирани са актуалността, обектът, предметът, целта и произтичащите от това изследователски задачи както следва:

I.1. Актуалност на темата

Актуалността на предлаганото изследване произтича от все нарастващото значение на стопанския туризъм (вътрешен и международен) за икономиката на България, както и от все още недостатъчното включване на богатото културно-историческо наследство на страната в туристически оборот. Според проучване на бившата Държавна агенция по туризъм, проведено през 2007 г. сред чуждестранните туристи, посетили нашата страна, сред предпочитанията си, наред с морския и другите видове традиционни форми на туризъм, те са посочили наличието на интерес и към историческите забележителности на България. Според данни от 2006 г. от Националната стратегия за развитието на устойчив туризъм в България *„културно-историческият туризъм предоставя 11,1% от предлаганите видове туристически продукти, което го поставя на 3-то място в страната след морския – 52,4% и ски-туризма – 16,2%”*. Много е актуален и проблемът по отношение на задържане на стари клиенти, т.е. туристи, които вече са посетили страната с цел културно-исторически туризъм (КИТ). Доказано е, че разходите за привличането на нов клиент или турист са няколкократно по-големи, от разходите за задържане на стар клиент, който вече е посещавал страната.

Актуалността на темата на дисертационния труд произтича и от кандидатстването на София за европейска столица на културата през 2019 г., а обектите на НКИИ са съществена част от културата на нашата страна, която е неразделна част от общоевропейската култура.

Ролята и значението на КИТ се оценяват високо от редица водещи експерти в тази област. Например, проф. арх. Т. Кръстев приема, че *„културното наследство, според прогнозите на Съвета на Европа, ще има изключителна роля в информационното общество на 21 век”*. Същият автор отбелязва и това, че *„културното наследство се изявява не само като духовна ценност, която трябва да се опазва, но и като уникален ресурс,*

който може и трябва да се използва за устойчиво развитие, по правилата на икономическата игра и законите на пазара. Като основен инструмент за това се очертава именно културният туризъм” (Кръстев, 2003). Чрез развитието на културно-историческия туризъм дадена страна не само пропагандира своите културно-исторически обекти и получава определени приходи, но и представя пред туристите своята национална идентичност. А това никога не губи своята актуалност. Няма държава, която да е престанала да показва своята културна идентичност пред външния свят.

Развитието на този вид туризъм би трябвало да спомогне за взаимно опознаване на културно-историческото наследство, а и за съвместното му използване за туристически цели, преди всичко по отношение на съседните на България балкански страни.

Културно-историческата близост на тези държави в миналото, както и общото им европейско бъдеще, са друг важен актуален аргумент за засилване на взаимното им опознаване, съществена част, от което са именно туристическите връзки и по-специално запознаването с богатото историческо наследство, оставено от редица цивилизации, развивали се на Балканския полуостров. Фактическото премахване на граничните бариери стимулира още повече подобен обмен и улеснява достъпа до представляващите туристически интерес културно-исторически обекти. Откритите особено през последните години у нас уникални праисторически и особено тракийски паметници, при съответното им експониране и умела туристическа реклама биха могли да се превърнат в едни от най-привлекателните и интересни за чуждите туристи обекти в нашата страна. Освен всичко друго, това ще оживи и стопанския живот в някои части на страната, които досега не са били включени в активен туристически оборот – например Източните Родопи, Странджа и др., в които през последните години се откриха нови интересни археологически находки.

Културно-историческият туризъм може да окаже положително влияние и върху регионалното развитие на определени райони на нашата страна, защото добре се рекламират и продават на туристическите пазари главно големите ни културно-туристически дестинации (по Черноморието и зимните курорти), но доста по-слаба е рекламата на другите видове туристически забележителности. В това отношение вече са предприети редица действия от местните органи от двете страни на границата. От българска страна областите Благоевград, Смолян, Кърджали и Хасково, а от гръцка – префектурите Солун, Серес, Драма, Кавала, Ксанти, Родопи и Еврос бяха включени в проекти по програма ФАР на ЕС за развитие на културните и туристически ресурси. Добър пример за това беше спечеленият от община Харманли проект “Виа Диагоналис и българският Стоунхендж”, финансиран по програма ФАР – „Трансгранично сътрудничество между България и Гърция”, чрез който бяха предоставени средства за археологически разкопки и консервация на римски път и римска пътна станция до с. Овчарово, както и опазването на мегалитните обекти край с. Черепово. Определени възможности в това отношение предоставя и Националната стратегия за регионално развитие на Република България за периода 2005-2015 г. и по-специално Специфичната цел 2 „Изграждане на бизнес мрежи и регионални и трансгранични клъстери”. В нея се отбелязва, че *„Важна роля и позитивно въздействие за постигане на устойчив икономически растеж в регионален*

контекст имат клъстерите в областта на туризма, селското стопанство, горското стопанство”.

България, Румъния и Гърция са членки на Европейския съюз и на Съвета на Европа и в този смисъл са длъжни да прилагат един много важен негов международен документ, озаглавен “Ръководни принципи за устойчиво териториално развитие на Европейския континент”, приет в Хановер през 2000 г. от министрите на регионалното развитие на държавите от Съвета. Сред тях са и два, които се отнасят пряко до развитието на културния и културно-историческия туризъм. Това са принцип № 7 (“Валоризиране на културното наследство като фактор за развитие”) и № 9 (“Развитие на качествен и устойчив туризъм”). Особено важна и отнасяща се директно до развитието на културно-историческия туризъм е т. 42 от принцип № 7. Тя гласи: *”в много държави-членки са налице множество елементи на културното и историческото наследство, които – поради исторически движения и събития или поради промяна на границите – са част от наследството не само на една, а на няколко нации и религиозни групи някои, от които понастоящем не обитават съответните райони”*. Правилна стъпка в това отношение е утвърдения от българското правителство през юни 2012 г. меморандум за сътрудничество за разработването на общ проект озаглавен културно-туристически маршрут „По пътя на римските императори”. Основната цел на проекта, в който ще участват експерти от министерствата и другите национално представителни органи, отговарящи за туризма, е създаване на общ трансграничен културно-исторически туристически продукт основан на КИН от римската епоха запазено в Хърватия, Сърбия, България и Румъния. В документа са предвижда обмен на нормативни актове, на специалисти в сферата на археологията, опазването и консервацията на римското КИН, провеждане на съгласувани прояви за стимулиране на културно-историческия туризъм, съвместно представяне на международни туристически пазари, борси и т. н. (т. 16 от дневния ред на заседанието на Министерския съвет, състояло се на 13 юни 2012 г.). Това намерение за разработване на такъв проект съответства на вижданията на ИКОМОС и неговият Международен комитет за културни маршрути, за дефинирането на понятието в серия от срещи и в приетата през 2008 г. в Квебек (Канада) Международна харта за културните маршрути. В един от неговите документи от юни 2005 ударението се поставя върху следните основни характеристики на понятието: *„културният маршрут е традиционен път, материално детерминирано историческо трасе; културният маршрут съответства на определена историческа функция и цел; културният маршрут включва материални и нематериални културни феномени”*.

В този смисъл актуалността на темата се подсилва и от необходимостта от по-интензивното стимулиране развитието на културно-историческия туризъм, при което трябва да се имат пред вид редица фактори и проблеми някои, от които са разгледани по-нататък в изследването.

1.2. Обект и предмет на изследването.

Обект на изследването са сходните по епоха, атрактивност и възможности за посещение недвижими културно-исторически обекти в България, значението им за КИТ, както и тяхното географско разположение.

Предмет на дисертационното изследване е извършването на географски анализ и оценка на основните и най-атрактивни за туризма недвижими културно-исторически обекти и териториалните конфигурации, наречени от дисертанта *оси, локализации и райони*, които се формират от горепосочените обекти, представляващи културно-историческа стойност и по-специален конкретен целеви интерес от страна на туристическия контингент.

I.3. Цел и задачи.

Целта, която се поставя за разрешаване, съобразно обекта и предмета на настоящата дисертация, е разкриване и доказване на съществуването на специфични културно-исторически оси, както и определени относителни концентрации от обекти наречени локализации съставени от сходни по епоха, външен облик, предназначение, атрактивност, относителна териториална близост и значение обекти, разположени в нашата страна, които представляват или биха представлявали определен реален или възможен туристически интерес. Въз основа на установените оси и локализации се цели да се създаде собствена схема от културно-исторически туристически райони.

Постигането на така поставената цел се осъществи чрез с изпълнението на следните по-важни **задачи**:

- проучване на основните културно-исторически, археоложки и историко-географски литературни източници, както и публикациите, свързани с науката за туризма, имащи отношение към целта на изследването;
- събиране и обработване на необходимата първична информация за съответните по-важни и атрактивни недвижими културно-исторически обекти в България;
- анализ на сегашното състояние, възможностите за експониране и достъпността на досега откритите най-атрактивни и относително най-важни праисторически, древни, средновековни и по-нови паметници и други ценности;
- собствено формулиране на въведени от дисертанта културно-исторически туристически понятия като „културно-историческа туристическа ос”, „културно-историческа туристическа стока”, „туристическо пространство” и други;
- създаване на географско-геометрична типологизация на обектите за КИТ според тяхната физическа площ и размери и разполагане в националното географско пространство на страната;
- доказване наличието на свързани по епохи, външен облик и атрактивност български културно-исторически оси и локализации;
- представяне на географското разположение на установените културно-исторически туристически оси и локализации в България;
- извършване на комплексно географско културно-историческо туристическо райониране на обектите на недвижимото културно-историческо наследство (НКИН) на страната.

I.4. Използвани подходи и методи.

Методическите подходи и методи, които се използват са: историко-археологичен, сравнителен географски, картографски, системен, преглед на законово-нормативната база, SWOT - анализ, функционална класификация на обектите на НКИН, както и извършване на типологизация на установените културно-исторически оси и локализации и създаване на схема от културно-исторически туристически райони в България.

ГЛАВА II. Теоретични въпроси, свързани с културно-историческия туризъм.

Сред факторите и условията, стимулиращи развитието на туризма, включително и на културно-историческия, Маринов и Петров (2000) накратко посочват: „1) факторите на самата дестинация; 2) фактори, свързани с районите и страните, генериращи туристическото търсене; 3) фактори, осигуряващи връзката между дестинациите и генетичните райони; 4) фактори, свързани с големия брой заместими от гледна точка на туристите конкурентни дестинации”. В тази връзка трябва да се осмисли и идеята за създаване на „културно-исторически туристически клъстър”, в които да се обединят обекти на НКИН, транспортни фирми, туроператори, места за настаняване и т.н. Инициативите за всички дейности в това отношение трябва да излизат от самите стопански субекти в туристическия отрасъл, а не да се разчита единствено и само на държавата и местните власти.

Феноменът на културно-историческия туризъм, според дисертанта, се състои в това, че:

1. Създава уникални културно-исторически туристически продукти и стоки;
2. Създава работни места на подготвени квалифицирани кадри в областта на историята, археологията и културата;
3. За развитието му не са необходими сравнително големи инвестиции, характерни за други стопански сектори, дейности и производства;
4. Прави връзки с други култури и цивилизации, с което приобщава България към европейската и световна културно-историческа съкровищница и културно наследство;
5. Допринася за популяризирането на националното КИН и националната идентичност;
6. Неговите недвижими обекти по принцип не могат да бъдат предмет на спекулативна износна търговия за разлика от движимите артефакти като монети, икони, оръжия и други, които често пъти се изнасят и търгуват незаконно извън страната;

Всички видове туристически ресурси и включените в тях обекти, включително и тези предмет на внимание в културно-историческия туризъм, се разполагат в определено географско пространство и по-специално в неговата териториална подсистема. Би могло да се приеме, че тези обекти на КИН образуват свое собствено специфично пространство. Ето защо е правомерно да се въведе и понятието *туристическо пространство*, което може да се раздели на два основни вида, според дисертанта: *национално и световно*. Може да се направи аналогия с математиката, в която, за да се приеме съществуването на дадено математическо пространство, е необходимо да са докаже наличието на поне две точки, две прави или точка и права. В този смисъл е важно да се покаже, че за да се дефинира наличие на туристическо пространство, трябва в него да съществуват определени елементи, в случая обекти на НКИН. Ролята на такива точки или елементи в туристическото пространство играят отделните обекти на НКИН, които най-често са точкови индивидуално разположени обекти, а останалите представляват други видове конфигурации, които вече бяха посочени. Освен тях, с определени конкретно формулирани изследователски цели туристическото пространство може да се дели и на други подвидове като *континентално, регионално, национално* и т.н. Този термин вече получи

известно разпространение. Например, има подписан меморандум за разработване на трансграничен проект „Обединено туристическо пространство Еврос – Марица“. Партньори в него са Регионалното сдружение на общините „Марица“ и Сдружението на гръцките общини „Еврос“. Както всяко пространство и *туристическото* трябва задължително да има свои граници, които представляват „съда“ или „вместилището“, в чиито обсег се намират съответните обекти на НКИН – предмет на изследване за целите на КИТ. В тези граници влиза и съществуващата транспортна, социална и други инфраструктура, обслужваща културно-историческия туризъм.

Според физическия си обем и размери обектите на НКИН в това пространство според дисертанта могат да се *класифицират* в следните групи:

1. **Точкови обекти** - индивидуални, единични, невключени в самостоятелен ансамбъл или комплекс обекти, отчетливо разположени на определено разстояние един от друг (гробниците при с. Мезек, Свещари, Старосел и т.н., античният амфитеатър в Пловдив, Самуиловата и други крепости, църквата „Св. 40 мъченици“ във В. Търново, Плевенската панорама, къщите-музеи, мавзолеите-костници, отделните паметници и т.н.).
2. **Линейни** – обекти разположени сравнително близо един до друг по долина на река или друга физикогеографска релефна форма. (Ивановските скални манастири, Долината на тракийските царе).
3. **Комплекси** - множество от компактно инфраструктурно и строително-архитектурно свързани обекти, разположени на сравнително малка площ – в тази група могат да се отделят Рилският, Троянският, Бачковският манастир и други.
4. **Площни (ареални)** – обекти, заемащи сравнително голяма площ. В тази група влизат останките от античните градове Никополис ад Иструм, Абритус, Кабиле, възрожденските архитектурно-етнографски резервати Копривщица, Боженци, Трявна, Ковачевица и други, а също Старият Несебър, Старият Пловдив, Плиска, исторически местности като Оборище, Петрова нива, Парк-музей «Владислав Варненчик» и т.н.

Подобна класификация прави и Wall (1997), който отделя три, както ги нарича той, визуални форми на обектите на НКИН – *точки, линии и ареали* или *зони*, но не въвежда понятието туристическо пространство. Чрез предлаганото детайлизиране се обогатява цитираната класификация.

Обектите на НКИН, независимо от епохата, през която са създадени, могат да се групират и по *функционалното си предназначение*. В зависимост от това основните групи, според дисертанта, са:

- *обекти с култово-обреден характер*. Тук влизат всички праисторически и тракийски светилища, ниши и гробници, църквите и манастирите;
- *отделни индивидуално разположени мемориални обекти* като Паметника на в. Шипка, Пантеонът на възрожденците в Русе, Паметникът „1300 години Българска държава“ в Шумен и т.н.
- *къщи-музеи*. Тази група обхваща родните къщи или домовете на бележити българи, които са превърнати в музеи (родната къща на В. Левски в Карлово, домът на Ив. Вазов в София и много други).
- *отбранителни съоръжения*. Това са всички крепости от древногръцката, римската и византийската епоха, както и от българското Средновековие (крепостта в Стария Несебър, останките от римската крепост в Хисаря,

крепостта Баба Вида, Самуиловата крепост, крепостта на хълма Царевец, Белоградчишката крепост и още много други);

- *обществени сгради и съоръжения*. Това са останките от римските бани (терми) във Варна, Бургас, Кюстендил, римският амфитеатър в Пловдив и т.н, както и останки от тържища, аквадукти и други обекти.

- *останки от древни и средновековни селища*. Тази група обхваща останките на редица древни градове като Кабиле, Плиска, Сердика, Абритус, Никополис ад Иструм, Нове и още много други.

- *възрожденски архитектурно-исторически резервати*. Групата включва редица селища или части от тях със запазени архитектурно-исторически и етнографски комплекси в редица части на страната като Копревщица, Старият Пловдив, Мелник, с. Ковачевица, с. Боженци и други.

Както всяка класификация и групиране на каквито и да са обекти и предлаганите в дисертацията съдържат в себе си определена субективност и условност, но все пак помагат за отделянето им в определени съвкупности, което има значение както за теоретично осмисляне, така и за практически цели на КИТ.

С оглед да се разберат някои основни особености на КИТ и специално на обектите на НКИИ е полезно да се разгледат някои техни характеристики, които трябва да се отчитат при включването им в активен туристически оборот. Според дисертанта такива основни техни специфични характеристики са:

- *атрактивност*. Тази обобщаваща характеристика включва:

Наличие на относителна физическа автентична цялостност без допълнителни нарушаващи я реставрационни, консервационни и други дейности, които обаче най-често са неизбежни, с цел запазването на обектите, както и да притежава уникални естетически, археологически, архитектурни и други обектови особености, които ги отличават от други подобни обекти; Тази характеристика обаче трябва да се оценява не само през призмата на съответния туроператор, а преди всичко „*през очите*” на туристите.

- *известност*. За да привличат туристи обектите на НКИИ трябва да бъдат достатъчно обективно рекламирани и да се изтъкват техните най-отличителни белези, подчертаващи историческата им, естетическа и архитектурна стойност. Дори даден обект да притежава високи атрактивни и естетически качества, ако не е достатъчно известен, той не може ефективно да се използва за КИТ;

- *когнитивност (познавателност)*. Това е едно от най-важните, наред с атрактивността, качество на обектите на НКИИ, включени в туристически оборот. За разлика от други видове туризъм като морски, зимен, балнеоложки и други, КИТ не предлага рекреация, физически възстановителни и т.н. процедури. Неговата същност и значение се състои основно в предоставянето на туристите на достоверни, обективни знания, на осигуряването на естетическа наслада и емоционални преживявания от контакта с културно-историческите ценности. Познавателната страна на този вид туризъм е също съществена характеристика, която определя и неговата специфика в сравнение с другите видове антропогенни туристически ресурси.

- *туристически капацитет*. Тази характеристика е важна, защото някои от обектите на КИИ са с малки пространствени размери и не могат да поемат

по-големи туристически групи. Ето защо при някои от тях се въвежда пропускателен режим, за да не се получи прекалено голямо „натоварване” на съответния обект. Освен за броя на туристите, посещаващи даден обект на НКИН, тази характеристика се отнася и за пространствените възможности за разполагане на транспортните средства (автомобили, автобуси), с които става възможно туристическото посещение;

- *достъпност*. Това е друго важно условие за посещаемостта на редица обекти на НКИН, които се намират извън населени места, а някои са разположени и в сравнително отдалечени райони, за разлика от музеи, къщи-музеи и други обекти, намиращи се основно в градоустройствените граници на селищата.

- *пропускателен режим*. Една част от обектите на КИН, представляващи интерес за туристите се отличава с наличие на ценности, изискващи специален режим на опазване и експониране. В някои от най-ценните и със световна историческа стойност обекти, са монтирани съответни технически устройства с цел поддържане на определени постоянни оптимални климатични параметри като влажност, температура, ниска запрашеност и други, които създават необходим вътрешно пространствен микроклимат. Боянската църква и Казанлъшката гробница са сред тези обекти. Тези особености налагат въвеждане на специален режим на посещения от по-малки групи туристи. Друго ограничително условие е определянето на време на пребиваване на туристите в съответния обект със специален режим на посещения. За някои обекти сред които споменатите с ценни икони или фрески съществува и забрана за използване на фотоапарати и камери със светкавици, която трябва строго да се спазва с оглед недопускане на фотохимично замърсяване на въздушната среда.

Тези основни характеристики или особености на обектите на НКИН са изключително тясно свързани и е почти невъзможно да се отделят една от друга поради своята взаимна обвързаност.

Подобни особености, но не специално за обектите на КИН, са анализирани от Марков и Апостолов (2008). Тези автори разделят антропогенните туристически ресурси на две подгрупи – *културно-исторически*, и *изкуствени*, т.е. създадени много по-късно, включително и в нашата съвременност с цел символизиране или ознаменуване на дадени исторически събития и личности.

В първата подгрупа влизат всички обекти на автентичното КИН, докато втората обхваща също обекти с културно-историческо значение, но вече като възстановки или символи на отминали исторически събития (Панорамата в Плевен, Паметника на Незнайния войн в София, къщите-музеи, мемориални паркове, различните мавзолеи-костници, паметници и други). Дисертантът приема това групиране на антропогенните туристически ресурси.

II. 1. Интердисциплинарната специфика на науката за туризма и културно-историческият туризъм.

Изследванията в областта на геодемографията, географията на селищата, урбанизацията, а и изследванията в сферата на териториалното (географско) проявление на културните и цивилизационни феномени, сред които е и туризмът, ясно определят поле на пресичане на научната географска проблематика със социологията и културата, а оттук и появата на социална или социална и културна география. Едва ли много автори ще се съгласят, но КИТ по своята специфика и предметна област е част от икономическата и

социалната география. Стоянов (2004) основателно счита, че *“социалната география се разполага на пресечната точка на класическите интереси на познанието на географията и социологията”*. Но по-нататък същият автор коректно добавя и основната разлика между социалната география и социологията, а именно, че *“в сравнение със социологията обаче социалната география се отличава с това, че при изследването на човешките дейности винаги включва земното пространство и природните условия”*. Великов, Малчев и Стоянова (2003) споменават за социология на туризма, конкретизирайки, че тя *„се занимава с изследване на влиянията на различните социални слоеве на обществото върху предпочитанията и реалното поведение на туристите.”*

Според същите автори: *„туристическите ресурси се основават на географския, историческия и културния потенциал, който притежава туристическия център”*. Още по-точно може да се твърди, че тези ресурси са само усвояемата, на съответен етап от развитието на туристическия отрасъл, част на съществуващия общ туристически потенциал на страната или на части от нея.

Задоволяването на определени културно-исторически туристически интереси е част от културния кръгзор на всеки турист. От връзката на географията с историческата наука се създава историческата география, за която Кинда (2004) пише: *„Историческата география е тясно свързана с онова, което наричаме култура... Реконструирайки специфичната културно-географска обстановка в различни исторически отрязъци на места и райони и обяснявайки същността на минали географии, историко-географите дават своя богат принос за разбирането на съвременната културна география”*. Тази именно, минала или „реконструирана” историко-географска действителност е привлекателна за немалка част от туристическия контингент. Дисертантът счита, че разглеждането и „оживяването” на определени културно-исторически феномени в определена степен възпроизвежда минала географска и историческа действителност и има връзка с виждането на този японски учен. Върху ролята на културно-историческото наследство за развитието и повишаване ефективността и атрактивността на международния туризъм у нас наблягат и Георгиев и Маркова-Георгиева (1993). Те се спират на редица нерешени проблеми в това отношение като *“незадоволителните темпове на реставрационните и консервационните работи по някои паметници на културата, което забавя тяхното включване в туристическите маршрути, придържане към малко на брой традиционни маршрути за груповите пътувания на чужденци, ограничените средства за рекламна дейност, пропуски в подбора на кадрите, които осъществяват информационната и търговската дейност в страната”* и т.н. На същата тематика е и публикацията на Тагаринска (1993), в която авторката разглежда културно-туристическите ресурси в Средностаропланинския курортно-туристически район. За тяхната оценка тя прилага няколко скали, които ѝ позволяват да разкрие атрактивността и културно-историческите качества на тези ресурси. Станков и колектив (1985) също обръщат внимание не само на териториалната организация на отдиха и туризма в България, но поставят и някои проблеми свързани специално с въпросите по опазването на културно-историческите обекти на туризма.

Новите политически реалности след 1989 г. засилиха интереса към българския туризъм, като цяло, както и към такава негова специфична форма

като КИТ. С оглед задоволяването на този интерес през последните години се появиха и конкретни публикации, изследвания и други документи, представящи културно-историческия потенциал на нашата страна.

Идеята, че отделни сходни по историческа епоха, географска близост, сравнителна еднаквост на архитектурно-строителен облик и атрактивност обекти биха могли да се представят като културно-исторически туристически оси и локализации, неминуемо налага, освен резултати от досегашни историко-археологически проучвания, да се разгледат и географските параметри на тяхното разполагане, както сега, така и в епохата, в която са създадени.

II. 2. Основни понятия, използвани в изследването.

Един от съществените проблеми в науката често пъти, е не еднозначното дефиниране на заимствани или въвеждани от съответните автори понятия и оттук неизбежните различия в разбирането им. Тяхното дефиниране в случая цели единствено по-пълно и еднозначно разбиране на изследването и то само в оперативен план, без да бъдат подлагани на критичен анализ други определения на посочените по-горе понятия. Дисертантът си позволява да даде своя интерпретация на някои от основните, създадени от други автори широко използвани понятия, а така също включва и нови свои, с което счита, че текстът на изследването ще може да се възприема еднозначно и няма да се допускат двусмислия, както нерядко се получава в доста научни изследвания и публикации. Посочените по-долу определения на основните използвани понятия са дело на дисертанта и са включени в излезлия през 2012 г. от печат Географски терминологичен речник, подготвен от учени от бившия Географския институт при БАН, СУ”Св. Кл. Охридски”, УАСГ и други научни институции. Тези термини са:

- културно-исторически туризъм: вид специализиран туризъм включващ опознаване и възприемане на създадени в минали исторически епохи културни ценности – материални обекти храмове от различен вид, крепостни съоръжения, останки от сгради, светилища, гробници, запазени етно-исторически обичаи и бит и т.н. КИТ е в неразривна връзка с по-общото понятие *културния туризъм*. Докторантът приема и определението на това понятие, което се съдържа в *Международната харта за културен туризъм* на ИКОМОС приета в Мексико през 1999. Според този документ *„културният туризъм е вид туризъм, който използва като ресурс наследството - културните и природните ценности на средата, съхраняващи колективната памет на обществото”*.

- културно-историческа туристическа ос (и): географски (териториално) обособена териториална последователност (верига) от културно-исторически обекти от дадена епоха, които представляват туристически интерес и са пригодени за посещения. В зависимост от историческата епоха, през която са създадени, те могат да се разделят на праисторически, древногръцки, тракийски и т.н.;

- културно-исторически туристически коридор: географски (териториално) обособена съвкупност или множество от относително близо разположени две или повече културно-исторически оси от една или повече епохи, свързани с транспортна и друга инфраструктура, позволяваща туристически достъп и посещения;

Тук дисертантът приема схващането на проф. арх. Т. Кръстев според, който *„културният коридор, за разлика от културния маршрут, не винаги може да*

бъде идентифициран с един конкретен, материално детерминиран комуникационен път, който притежава съхранено историческо трасе” (Кръстев, 2003).

-културно-историческа туристическа локализация: група от сравнително близо разположени един до друг обекти от една или повече исторически епохи;

Фиг. 1. Съотношение между туристически потенциал, културно-исторически туристически потенциал и културно-исторически туристически ресурси

-културно-исторически туристически потенциал (фиг. 1): част от туристическия потенциал, включващ исторически и археологически паметници, както и природни дадености (със запазени следи от дейността на минали култури и цивилизации), съхранили се до наши дни, които представляват туристически интерес – пещери, мегалити, скални барелефи, скални ниши, гробници, храмове и други. Тук трябва да се отбележи, че в това понятие влизат и съпътстващи нематериални съставки като бит, фолклор, обичаи и т.н.;

- туристически ресурс(и): част от туристическия потенциал, за която на даден етап са създадени икономически и други възможности и предпоставки за включване в туристическа дейност;

-културно-исторически туристически ресурс(и) (фиг. 1): част от антропогенните туристически ресурси – исторически и археологически артефакти и недвижими паметници, както и преобразувани в определена степен от човешка дейност природни обекти (пещери, мегалитни съоръжения, скални барелефи, ниши и т.н.) и нематериални компоненти (фолклор, обичаи и други), създадени в минали епохи, представляващи туристически интерес, които са обект на туристическа дейност. Редица автори дават свои определения на този термин и всеки от тях посочва съществени страни на тези антропогенни ресурси. Ножаров (2005) например, справедливо смята, че “културно-историческите ресурси могат да се

дефинират като обекти или събития, изцяло създадени от човека”. Марков и Апостолов (2008) наричат такива ресурси „историко-археологически”. По същество двата термина – „културно-исторически” и „историко-археологически” ресурси, са почти идентични. Посоченото на фиг. 1 съотношение може да се разглежда като *система*, образувана от показаните *подсистеми*, чиито обекти представляват техни *елементи*.

- туристически продукт(и): една или повече услуги (пакет), възможности, условия, вещи, сувенири и други, предназначени за реализация на туристическия пазар;

- културно-исторически туристически продукт(и): една или повече услуги (пакет), възможности, условия, вещи, сувенири и други, създадени в резултат от експлоатацията на културно-исторически ресурси, които се предлагат на туристите; Подобно по смисъл съдържание се съдържа и във въведеното от колектива на Нешков (2007), понятие «културно- (научно)-познавателен туристически продукт». Според тази група експерти в областта на туризма този термин «считава възможности за задоволяване на потребности, свързани с разширяване и задълбочаване на знанията (общи или специални) в различни области на науката и обучението, културата и изкуството, историята и архитектурата, бита и фолклора и пр.»

-туристическа стока: туристически продукт(и), реализирани на туристическия пазар. Повечето автори не използват такъв термин и приемат, че понятието туристически продукт достатъчно точно изразява предлаганите най-разнообразни туристически услуги. Дисертантът счита, че туристическата стока е пазарно превърнат и реализиран туристическият продукт, който докато не бъде пазарно реализиран, т.е. преди да бъде получена цена за него, все още не е стока в собствения смисъл на това икономическо понятие. Възможно е да се подготвят и създадат туристически продукти, но за известен период (или изобщо) те да не бъдат реализирани на туристическия пазар и до тогава те не са туристическа стока. В този смисъл Попова (1983) правилно отбелязва, че *”всяко производство, в това число и рекреационно-туристическото, съществува заради потреблението. В дадения случай се създава продукт туристическа услуга и СТОКА (подчертано от дисертанта), който има за цел да удовлетвори потребността от възстановяване на физическите и духовните сили на човека, ...”*.

-културно-историческа туристическа стока: остойностен културно-исторически продукт, реализиран на вътрешния или на международния туристическия пазар.

II.3. Анализ на съществуващата нормативна база относно обектите на културно-историческото наследство в България.

Както всяка друга дейност, така и развитието на културно-историческия туризъм трябва да бъде съобразено със съществуващата нормативна уредба не само в сферата на туризма, но и по отношение на цялата материя, която урежда категоризацията, използването и опазването на културно-историческите паметници, представляващи интерес за този вид туризъм.

Най-широката нормативна основа на цялата законова и подзаконова уредба за развитието на КИТ е залегнала в чл. 18, ал.1 от **Конституцията на Република България** в който е посочено, че *„...природните и археологическите резервати, определени със закон, са изключително държавна собственост”*. Този по-общ текст е развит по-нататък в

разпоредбата на чл. 22, където е записано, че „*държавата създава условия за свободно развитие на науката, образованието и изкуствата и ги подпомага. Тя се грижи за опазване на националното историческо и културно наследство*”.

С най-важно значение за развитието на всички видове туризъм, включително и за културно-историческия, е **Законът за туризма**. Още в чл. 1 и чл. 2 се постановява, че всички национални, областни и общински документи свързани с регионалното развитие трябва „... *да осигурят условия за развитие на туризма като отрасъл с приоритетно значение*”. В чл. 3, ал. 1 от него е посочено, че Законът „*регулира туризма като съвкупност от специфични стопански дейности, пътувания, участия в културни прояви, форуми и други, осъществявани в туристически обекти и насочени към създаване, предлагане, реализация и потребление на стоки и услуги, които формират туристическия продукт*”. Този текст се нуждае от известно подобрене. Не ясно защо се отделят като различни, дейностите „*реализация*” и „*потребление*”, които са тъждествени по смисъл. Недостатък на Закона относно културно-историческия туризъм е и третирането в ал. 2, т. 8 на цитирания член, че „*паметниците на културата и на историческото наследство...*” са туристическа дейност. Би било по-точно да се запише използването им, а не те самите да са представени като туристическа дейност. Културно-историческите обекти са даденост, потенциал и ресурс и сами по себе си не са дейност. При изброяването на видовете туризъм, което е направено в ал. 4 на същия член, е намерил място и културно-историческият туризъм и то на второ място веднага след ваканционния.

Друг основен нормативен документ, законово дефиниращ и регламентиращ проблематиката, свързана с установяването, реставрирането, консервацията, използването и опазването на паметниците на културата, включително и на недвижимите културно-исторически обекти е **Законът за закрила и развитие на културата (ЗЗРК)**. В него се урежда цялата материя, свързана с културно-историческото наследство. Още в чл. 3 от него се определя, че „*паметник на културата е всяко недвижимо и движимо автентично материално свидетелство за човешко присъствие и дейност и за процесите в природата, което има научна и/или културна стойност и притежава обществена значимост*.” Очевидно е, че в тази категория влизат и всички културно-исторически туристически обекти от различните епохи. По нататък в чл. 12, т. 1 е посочено, че недвижимите паметници на културата са: „*всички археологически обекти, градежи и паметни места и принадлежащата им декоративна и художествена украса на територията и в акваторията на Република България*”. Може би, би било по-точно да се допълни, че това се отнася за обекти от всички епохи и при „*археологически обекти и т.н.*” да се добави с „*културно-историческа стойност*”. Важно значение има и въпросът за това чия собственост са всички тези паметници. Това е посочено недвусмислено в разпоредбата на чл. 16, в който е записано, че „*всички паметници на културата, открити при археологически разкопки, са собственост на държавата*”. Но такива разкопки се извършват не само официално и то от компетентни специалисти. Не е ясно определено обаче каква е съдбата на културно-исторически ценности, открити случайно или при нерегламентирани иманярски разкопки, които не могат да се считат за археологически. Този член трябва да се има пред вид винаги при всички дейности, свързани с откриването и използването на тези паметници за

целите и нуждите на културно-историческия туризъм. По мнение на дисертанта, в цитирания член би било целесъобразно след изреча *“археологически разкопки”* да се допълни *”и/или строителни работи и други разкопки”* и нататък остава същият текст. Това е важно, защото нерядко такива паметници се откриват случайно и при различни видове изкопни строителни работи. Един от тези примери е откриването на сердикийския амфитеатър при строителните работи за новата сграда на НЕК в центъра на София. Друг пресен пример са археологическите находки при строителството на софийското метро, които по подходящ начин са вписани в неговата инфраструктура. При разглеждането на недвижимите културно-исторически паметници като туристически обекти ще се вземе пред вид и класификацията им *“в зависимост от тяхното научно-историческо, архитектурно-градоустройствено и художествено значение”* (чл. 19). В същата разпоредба на този закон те са степенувани така: *„паметници от световно значение; паметници от национално значение; паметници от местно значение; паметници от ансамбловое значение; паметници за сведение”*. Този текст ще бъде много по-ясен, ако в Закона бъдат дадени поточни определения на посочените категории паметници. Не е ясно например, какво представляват т. нар. *“паметници за сведение”*. В Закона за закрила и развитие на културата също има няколко разпоредби, отнасящи се до културно-историческите паметници. В чл. 1 се посочва, че *“този закон определя основните принципи и приоритети на националната културна политика, културните организации и органите за закрила на културата, на нейната национална идентичност и начините за подпомагане и финансиране на културната дейност и творци”*. Очевидно е, че и недвижимите паметници на нашето културно-историческо наследство, представляващи интерес за туризма, попадат под закрилата и на този закон, тъй като те са важна част от културно-историческото ни минало. Отношение към тях има и текстът, уреждащ създаването на Национален фонд “Култура” - чл. 24, ал. 1 и по-специално неговата ал. 2, т. 1, в която е записано, че *“средствата от фонда се разходват за проекти с национално, международно и общинско значение ... за опазване и популяризиране на културно-историческото наследство”*. Няколко подзаконовни нормативни акта конкретизират споменатите закони. Такъв документ е **Наредба № 5/14 май 1998 г.** на Министерството на културата за обявяване на недвижими паметници на културата. В нея пряко отношение към културно-историческото наследство има чл. 6, който характеризира видовете и категориите обекти на недвижимото културно-историческо наследство и режимите за опазването му. Ал. 1 от него уточнява, че видът им се определя от: *“1. принадлежността им към определен исторически период; 2. пространствената им структура и териториалния им обхват; 3. научната и културна област, към която те се отнасят; 4. местоположението им”*. По мнение на дисертанта разпределянето им в посочените в ал. 2 епохи – *“праисторически, антични, средновековни, възрожденски и от Новото време”*, е доста окрупнено, поради което в дисертацията тези епохи допълнително са разделени с оглед на по-точното им историко-географско разполагане във времето и пространството.

В приетата стратегия „Европа 2020” на Европейския съюз при реализацията на мерките предвидени за социално и териториално сближаване се посочва, че в областта на регионалното развитие, основното

внимание трябва да се насочи към провеждане на ефективна туристическа политика в икономически изостаналите територии с благоприятен природен и антропогенен туристически ресурсен потенциал. Това е належащо да се има пред вид и при развитието на КИТ, особено в онези сравнително по-изостанали в икономическо отношение части на страната като Източните Родопи, Странджа и други в които се намират многобройни обекти на НКИИ.

Естествено, България като страна по редица основни международноправни документи в тази област трябва да се съобразява с техните правила и норми, тъй като съобразно чл. 5, ал. 4 от Конституцията те имат предимство пред националното законодателство. Изброените по-долу международни документи са ратифицирани по надлежния ред от Народното събрание и по този начин са в сила за Република България. Такива са:

- Конвенцията на ООН за учредяване на организацията за образование, наука и култура (ЮНЕСКО),

- Конвенцията за опазване на Световното културно и природно наследство (1972 г.),

- Европейската конвенция за опазване на археологическото наследство (1993 г.),

- Конвенцията относно мерките за забрана и предотвратяване на незаконния внос, износ и прехвърляне правото на собственост на културни ценности (от 1970 г.),

- Декларацията на ЮНЕСКО за културното многообразие - 2001г., Специално в чл. 7 на Декларацията се отбелязва, че „... *наследството, във всичките му форми, трябва да бъде опазвано, експонирано и предавано на бъдещите поколения като свидетелство за опита и човешките стремежи, за да подхранва креативността в цялото ѝ многообразие и да установява истински диалог между културите...*”.

- III-та европейска Конференция на министрите, отговарящи за културното наследство (Ла Валета, 1992г.).

- Хартите за културен туризъм и опазване на историческите градове и градски структури, за опазване на народната архитектура и други, са също сред основните международни документи в тази област.

Високо признание за световното значение на нашите паметници е обстоятелството, че от включените в Списъка на световното културно и природно наследство, който вече обхваща 851 такива обекта от всички части на света, от които 660 са с културно-историческа стойност, 9 обекта са от България. Седем от тези обекти са културно-исторически. Това са: Казанлъшката гробница, Мадарският конник, Боянската църква, Ивановските скални манастири, Старият Несебър, Рилският манастир и тракийската гробница при с. Свещари. С откриването на нови интересни археологически обекти през последните години би могло да се обсъди и предложи на Комитета за Световно културно и природно наследство да включи в списъка си още български паметници, тъй като този списък е отворен и постоянно се допълва и обогатява с нови културно-исторически обекти.

II.4. Обосновка на избора на културно-историческите епохи и цивилизации, чиито паметници имат значение за туризма в България.

Още в праисторическите епохи и особено, в историческо време, многобройни и различни култури и цивилизации са оставили свои следи в

пределите на Балканския полуостров. В труда се обръща внимание само на онези цивилизации и култури, които са надеждно исторически засвидетелствани на територията на България. В дисертацията не се разглеждат останки от някои култури, създадени от народи, които не са се установявали трайно на Балканския полуостров като например келти, готи и други, тъй като достоверните сведения за тях са доста фрагментарни и оскъдни, а и досега не са открити недвижими паметници създадени от тях.

Дисертантът няма за цел да води дискусия или да разглежда спорни исторически и археологични въпроси, което е от компетенцията на специалисти от съответните научни области.

Досега в страната са установени недвижими паметници от **следните исторически епохи и цивилизации:**

- **праисторическа** (Родопите, Странджа и Северна България);
- **тракийска** (в почти цялата днешна територия на България);
- **класическа гръцка древност** (по Черноморското крайбрежие);
- **римска** (по Дунавското и Черноморското крайбрежие, Пловдив, София, Силистра и други части на страната);
- **византийска** (останки от запазени в различна степен крепости предимно в Източните Родопи и Сакар, София, крепостта и църквите в Стария Несебър и други);
- **средновековна българска** (в днешните територии на България);
- **възрожденска** (в почти всички части на страната);
- **следосвобожденска** (в границите на България след Освобождението);

Някои от тези епохи или цивилизации, са съществували и са се развивали успоредно (синхронно) в съответното историческо време и са си оказвали взаимно влияние в определена степен. Например, взети по двойки, това са древногръцката и тракийската цивилизация, византийската и старобългарската и т.н. Освен това, всяка от посочените цивилизации е заимствала по нещо от предходните и това влияние също е дало отражение върху достигналите до съвременната епоха паметници. Това личи от сходствата в храмовата архитектура на църквите и манастирите в България, Гърция, Сърбия и т. н. Като се има пред вид, че непрекъснато се откриват нови обекти, главно от праисторията, древността и Средновековието, не може да се претендира за изчерпателност при тяхното разглеждане и оценка за развитието на културно-историческия туризъм. Не е възможна застинала цялостна инвентаризация и разглеждане на голямото многообразие от историко-археологичното наследство на страната, още повече че то непрекъснато се обогатява с нови археологически находки. Това се отнася с особена сила за последните няколко години. Освен това, не всички от новооткритите обекти са пригодени за туристически посещения.

ГЛАВА III. Териториално разположение и преглед на основните недвижими културно-исторически туристически паметници в България.

Отминалата историческа реалност представлява несъмнен интерес за значителен брой съвременници, който формира контингента от почитатели на културно-историческия туризъм. Ето защо е необходимо да се направи преглед на основните достоверно исторически датирани и пригодени за туристически посещения обекти от различните епохи.

Макар и накратко тук ще се проследи последователната смяна на цивилизации, която се е извършвала на територията на България и от които са намерени сравнително достоверно датирани следи. При някои от тях, все

пак, се запазва известна неопределеност предвид на голямата отдалеченост във времето.

- **Праисторическа епоха:** включва останки от бит, стопанска и културна дейност, упражнявана преди хилядолетия. Това е най-голямата като време епоха в историята. Нейната продължителност е от 400 000 до 10 000 години пр. Хр. Сред запазените останки от тази епоха се открояват главно две основни групи – мегалити и пещери. Мегалитите (от гр. “megalites”- буквално „големи камъни”) са огромни скални късове, обработени в определена степен и закрепени върху земята в оформени скални конфигурации .

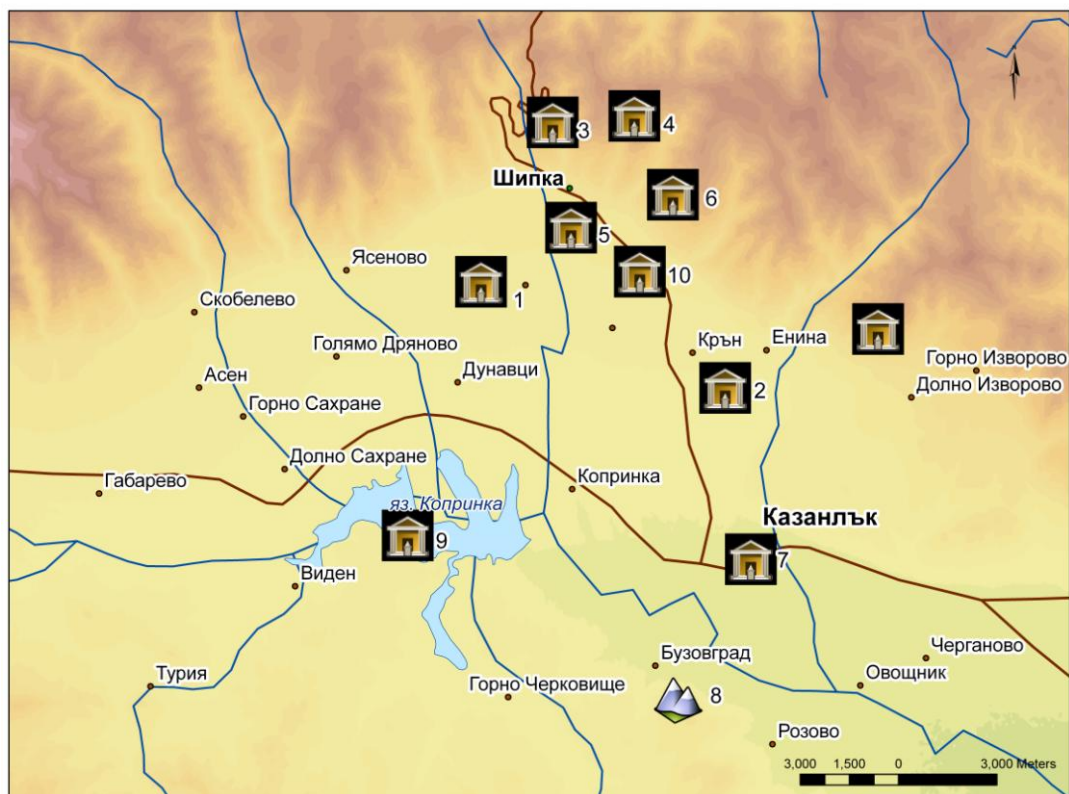
Учените смятат, че повечето от тях са създадени през последните две от трите епохи на каменната ера, която се дели на: палеолит или старокаменна епоха, продължила от около 400 000 до около 10 000 години пр. Хр.; мезолит, т.е. среднокаменна епоха – от около 10 000 до 7 000 години пр. Хр.) и неолит (новокаменна епоха) – преди приблизително от 7 000 г. – 5 500 години пр. н.е.). Познати са три вида мегалити, наречени с имена от разпространения все още в Бретан (Франция) бретонски език, който е от келтски произход – менхири, кромлехи и долмени. Първият вид – менхирът е издължен грубо обработен камък, който е закрепен изправен в земята и наподобява колона. Кромлехът представлява наредени менхири във форма на някакви фигури като кръг, правоъгълник и други. Долмените наподобяват нещо като помещение (постройка), образувано най-често от четири монолитни плочи, покрити с пета плоча. За част от тези паметници по нашите древни земи се смята, че са били създадени от траките. Има и други мнения, например Захариева (2000), според която траките са унаследили мегалитната култура по нашите земи, а не са я създали, но този исторически спор не е предмет на анализ в дисертацията. Не може да не се припомни, че според някои изследователи към мегалитните паметници се причисляват и други скални обекти като каменни светилища в пещери, скални ниши и други (с. Женда, с. Широко поле и други в Източните Родопи).

- **Тракийска цивилизация:** Това е първата установена автохтонна цивилизация в българските земи. Траките са били част от индоевропейските племена, които се счита, че са се заселили в днешната територия на нашата страна, а и в много по-обширен от нея ареал преди около 4 хил. години пр. Хр., които създават една от най-старите европейски цивилизации, съществувала векове успоредно с класическата гръцка древност. Според Овчаров (2006) различни по форма мегалитни съоръжения от тази епоха са открити в Сакар (около селата Хлябово, Българска поляна, Овчарово, Оряхово), в Странджа (около селата Евренозово, Звездец, Младежко и други), в Източните Родопи (близо до селата Черничево, Остър камък, Долни Главанак и други), и на други места в страната.

Въпреки че траките не са имали своя писменост, до наши дни са се запазили няколко десетки кратки техни надписа предадени с гръцки букви. Основавайки се на този езиков материал, Дуриданов (1976) счита, *“че тракийската езикова област е обхващала, освен днешна Тракия, на запад Осоговската планина, областта по горното течение на Брегалница и по-нататък западно от долното течение на Вардар (Аксиос), включително Солун с неговите околности”*. По-нататък същият автор приема, че *”към тракийската езикова област са принадлежали по всяка вероятност и*

краищата по северните разклонения на Стара планина, приблизително на юг от линията Михайловград (сега Монтана) – Девня”.

Счита се, че общият брой на тракийските надгробни могили е над 15 000. Уместно е да се спомене едно схващане на Димитров (2007), според който “куполните гробници са истинска загадка за българската наука. Те се появяват в Пелопонес през XV – XII столетие пр. Хр. в Микена и Тиринт, но в края на последното столетие изчезват като погребална традиция. И изведнъж след седем столетия се появяват в V в. пр. Хр. в Тракия...”. Най-голямо съсредоточие на консервирани, но все още не всички пригодени за туристически посещения паметници, са тракийските гробници около гр. Казанлък. Районът около града е известен вече и като „Долината на тракийските царе”. Основните гробници от този район са показани на фиг. 2.

Фиг. 2. Гробниците в „Долината на тракийските царе”

1.Голяма Арсеналка-Шейново; 2.Светица-с.Крън; 3.Грифони-гр.Шипка; 4.Шушманец-гр.Шипка; 5.Оструша-гр.Шипка; 6.Хелвеция-гр.Шипка; 7.Казанлъшката гробница; 8.Мегалитната обсерватория-Бузовград; 9.Потопеният тракийски град Севтополис. 10.Голямата Косматка-гр.Шипка

-Класическа гръцка: Тези епохи тук са обединени поради своята историческа и цивилизационна приемственост. Основно класическата гръцка древност обхваща периода VI – IV век пр. Хр. Наричан е още “Златната епоха” или “Златните векове” защото тогава творят повечето бележити гръцки писатели, философи, учени, разгръща се мащабно строителство, развиват се изкуствата, науките, правото, търговията и т.н. Останките от тази епоха са основно по черноморското крайбрежие.

-Римска епоха: Въпреки превратностите на историята, от римската епоха са се запазили голям брой останки в днешните български предели. Някои от римските градове (Тримонциум, Сердика и други) са били създадени около или върху съществували до тогава тракийски селища, минерални извори (Пауталия, дн. Кюстендил; Марцианополис, дн. Девня; Германия, дн. Сапарева баня; Диоклецианопол, дн. Хисаря) и други.

-Византийска епоха: Днешните български земи няколко века, преди създаването на Първата Българска държава, са пределите на Източната империя (Византия) и съвсем естествено до наши дни в тях са се запазили, в една или друга степен, многобройни паметници от тази епоха. Заедно с внушителните крепостни съоръжения, православните базилики и манастири са най-значимите културно-исторически паметници. Някои от крепостите, макар и изпитали разрушителната сила на времето, все пак са се запазили. Такива византийски отбранителни крепостни съоръжения са крепостите до с. Мезек (Свиленградско), 150 метрова запазена част от построената в края на V в. сл. Хр. крепостна стена, предпазвала Аполония Понтика (Созопол) от набезите на различни народи от север и която ги е спирала в стремежа им да напредват към византийската столица. Осемметровата кула, част от византийска крепост до с. Щит (Свиленградско) е също сравнително добре запазена и предизвиква туристически интерес.

- Средновековна българска култура: Признаването на славянобългарската държава чрез договора с Източната римска империя от 681 година, която според някои автори е създадена преди това, открива нова историческа страница на Балканския полуостров и Югоизточна Европа. От нейното създаване до сега са запазени, в една или друга степен, доста паметници. Най-известен сред тях, може би, е скалният барелеф – Мадарският конник, който е единствен по рода си в Европа и е вписан в списъка на ЮНЕСКО. Със същото значение са останките в старите български столици – Плиска, Велики Преслав и Велико Търново. Едва ли е нужно подробното им изброяване, но все пак трябва да се споменат руините на царския дворец и множеството църкви в Плиска, останките от крепостните стени и особено построената от цар Иван II Асен църква “Св. 40 мъченици” във Велико Търново, Самуиловата крепост при с. Ключ (община Петрич), крепостта на Кракра Пернишки и т.н. Други изключително ценни паметници са Боянската църква, която е в списъка на Световното природно и културно наследство на ЮНЕСКО; крепостта Баба Вида във Видин; ставропигиалните манастири – Рилският, Бачковският и Троянският; Земенският манастир, скалните манастири в долината на р. Русенски Лом, Аладжа манастир, манастирите от Софийската “Св. Гора” (Драгалевски, Клисурски, Кремиковски и други), пръстенът от манастири около Велико Търново, Асеновата крепост и още извънредно голям брой останки на крепости, църкви и други постройки.

- Възрожденска епоха: Унищожаването на последната българска държава през 1396 г. - Видинското царство, прекъсва нормалния исторически ход на развитие на българския народ и държавност. И все пак, особено в периода на Възраждането, от средата на XVIII век, започва един относително спокоен период, през който са създадени немалко културно-исторически и архитектурни паметници. Застрояват се и се обновяват редица замогнали се в стопанско отношение селища като Самоков, Копrivщица, Пловдив, Трявна,

Елена, Панагюрище, Русе, Котел и още много други. До наши дни са се запазили възрожденските архитектурно-етнографски комплекси в Копревщица, Мелник, Пловдив, Габрово, Боженци, Ловеч, Златоград, с. Ковачевица, Смолян и други, които привличат многобройни туристи.

- **Следосвободженска епоха:** Освобождението на България от турското владичество в резултат на Руско-Турската освободителна война (1877-1878 г.) бележи нов етап в държавното и национално развитие на българския народ. На туристически интерес се радват такива, неотделими от градския ландшафт на София паметници като патриаршеската катедрала “Св. Ал. Невски”, Руската църква, паметникът на Царят Освободител пред сградата на Народното събрание, Руският паметник, Докторският паметник и други.

ГЛАВА IV. Географско разположение на основните културно-исторически оси и локализации по исторически епохи в България

Разгледаните дотук културно-исторически обекти от различните епохи, предмет на културно-историческия туризъм са разположени в различни части от територията на България. Групирането на обектите на НКИН е извършено чрез използването на два основни свързани критерия – *териториален (географски)* и *историко-археологичен*.

IV.1. Праистория

Използвайки посочените критерии, без отново да се посочват всичките основни конкретни паметници, тъй като това вече е направено в предишните страници, дисертантът разграничава само *праисторически културно-исторически локализации* в България. Тези локализации са: *Северозападна*, и *Старозагорска*.

IV.2. Тракийска епоха

Мегалитните обекти от тази епоха са съсредоточено само в отделни части на страната и образуват три *локализации*: *Сакарска*; *Източнородопска*, и *Странджанска*. Тракийските скални светилища, пещери и скални ниши са предимно в Източните Родопи и Сакар и образуват само *една КИТ локализация* наречена *източнородопско – сакарска*. Третата група обекти от епохата са останки от подмогилни гробници и градежи. Те образуват следните *локализации*: *Лудогорска*; *Долина на тракийските царе*; *Горнотракийско-Средногорска*, и *Източнородопска*.

IV. 3. Древногръцки културно-исторически останки

Обектите от тази епоха образуват само *една линейна териториална конфигурация* – *Черноморска*.

IV.4. Обекти от римската епоха

Териториалното им разположение позволи да се открият *два вида* конфигурации или съчетания. Първият вид са *КИТ оси*: *Дунавска*; *Севернобългарска*; *Средногорска*, и *Черноморска*. Вторият вид са *две КИТ локализации*: *Северозападна*, и *Западнобългарска*.

IV.5. Средновековни и възрожденски КИТ обекти

Запазените по-важни обекти от Средновековието и Възраждането са в три основни групи – *средновековни български и византийски крепости*, *средновековни и възрожденски църкви и манастири*, и *възрожденските архитектурно – етнографски резервати и комплекси*.

При крепостите се отделят *оси* и *локализации*. *Осите* са: *Севернобългарска*, и *Южночерноморска*, а *локализациите* - *Северозападна*; *Шуменска*; *Софийска*; *Западнотракийско-Средногорска*; *Източнородопска*, и *Сакарска*.

Православните храмове от тази епоха са групирани в *оси* и *локализации*: Откроените *оси* са: *Старопланинска*; *Горнотракийска*; *Родопско-Сакарска*; *Струмска*, и *Черноморска*. Оформиха се и следните *КИТ локализации*: *Русенска*; *Великотърновска*, и *Софийска*;

Третата група обекти са *възрожденските архитектурно – етнографски резервати и комплекси*. Териториалното им разпределение формира *КИТ ос*: *Севернобългарска*; *Старопланинска*; *Средногорско-Подбалканска*; *Родопска*, и *Струмска*, и *локализациите* - *Средностаропланинска*; *Великотърновска* и *Средногорска*.

IV.6. Следосвободенски паметници

При тях се открояват следните *КИТ ос*: *Дунавска*; *Севернобългарска*; *Среднобългарска*, и *Южнобългарска*.

ГЛАВА V. Туристически районираня на България – кратък преглед и оценка

Отделянето на туристически райони е също сред основните теми, разработвани от географи и други специалисти, работещи в областта на туризма. Както всяко целево райониране, така и това за нуждите на туризма има два основни аспекта – научно теоретичен и практически. И в двата случая се осъзнава необходимостта от създаване на определена териториална основа, върху която да се изведат научно-теоретични резултати, както и да се регионализира спецификата на туристическите продукти и пазари в отделните части на страната.

До сега са създадени няколко варианта за туристическо райониране на страната. През 1968 г. Е. Лозанов предлага схема от 7 района. Друга схема съставена от комплексни или интегрални райони е съставено от М. Бъчваров през 1970 г. Този автор очертава 4 туристически района – *Черноморски*, *Софийски*, *Централен* (обхващащ Стара планина, Предбалкана, Задбалканските полета и Средна гора) и *Родопски район*. Бъчваров дели тези райони на два вида – *развити* (Черноморски и Софийски) и *развиващи се* (Централен и Родопски). Следващото туристическо райониране на България е извършено от колектив на създателя на Катедра „География на туризма” в ГГФ на СУ „Св. Кл. Охридски” проф. д-р Любомир Динев през 1973 г. Този колектив отделя два вида туристически райони – *основни туристически райони* и *туристически райони*. Първият вид включва 7 района – *I. Дунавски*, *II. Старопланински*, *III. Подбалканско-Средногорски*, *IV. Рило-Пирински*, *V. Родопски*, *VI. Витошко-Осоговски* и *VII. Черноморски*. Всеки от тях е поделен на по няколко туристически района означени с римски цифри с индекси, както се вижда от фиг. 26. Една година по-късно Динев (1974) предлага таксономична схема за комплексно туристическо райониране, която включва: *основен туристически район*, *туристически район*, *туристически микрорайон*, *туристическа локализация*, *туристическо ядро* и *туристически обект*. Следващата е създадена от проф. М. Бъчваров и доц. Ц. Тончев (1996). Те предлагат своя схема от райони, които наричат *курортно-туристически*. Това райониране е комплексно и не отчита специално

териториалното разположение на обектите на НКИН. Цитираните автори въвеждат два вида курортно-туристически райони – *развити* и *развиващи се*. Като развити са определени само три района – *Софийски, Пловдивски и Черноморски*. Маринов и Тончев определят тези райони по степен на развитост. Те въвеждат и по-ниски равнища – *подрайони* и *микрорайони*.

През октомври 2008 г. Държавната агенция по туризма (ДАТ) в няколко града (Ст. Загора, Смолян и други) организира и проведе семинар-дискусия на тема „Ролята на организациите за управление на туристическите дестинации и изграждането на система от туристически дестинации в България”. Тази районна схема беше включена и в проекта за „Националната стратегия за устойчиво развитие на туризма в България”. Но и при това определяне на туристически райони няма отделно посочени “културно-исторически райони” като специфичен вид териториална туристическа конфигурация с изключение на „Стратегическия план за развитие на културния туризъм”, приет от МС на Република България през 2009 г. С тази районна схема се целеше представяне на всеки от тях като разпознаваема, атрактивна и уникална туристическа дестинация. Според решение на бившата Държавна агенция по туризъм осемте туристически района са: *Софийски, Рило-Пирински, Родопски, Тракия, Черноморие, Стари български столици, Стара планина и Дунавски*.

От този, макар и кратък, преглед в областта на районирането, става ясно, че досега направеното не е много за разглеждането и изучаването на недвижимите културно-исторически обекти като териториално културно-исторически образувания като туристически оси, локализации и райони, въпреки че конкретни териториални туристически конфигурации или райони са определени както в „Стратегическия план за развитие на културния туризъм” - 2009 г. приет от МС на Република България, така и в разработката „Състояние и перспективи на културно-историческия туризъм в България” (под ръководството на проф. Л. Дулевски). Такова отделяне на териториални структури със съдържащите се в тях обекти на КИН е правено и преди повече от 35 години. Още през 1979 г. в Единния териториално-устройствен план на България, културно-историческото наследство на страната е представено, в не много добре систематизирана териториална форма, като са отделени следните единици: *“историко-мемориален парк; главна историческа локализация и регионална историческа система; главен исторически обект и комплекс извън системата; национален експедиционен маршрут”*. Личи смесицата от разнорангови понятия и локализации. Поиздържано е културно-историческите туристически обекти да бъдат обединени териториално в обсега на основните главно физикогеографски единици, в които те са разположени, още повече че в отделните епохи неизменно важно е било значението на континуитета на пътните връзки и контакти, съществували между тях, а те са повлиявани от крупните форми на релефа. Дисертантът счита, че такъв подход позволява по-отчетливо да се представи географското им разположение, както и свързаността им с други видове туристически ресурси, включително и с редица често пъти близко разположени природни забележителности.

Създадените досега основни районни схеми за целите на културно-историческия туризъм, включват някои правителствени документи по тази тематика и по-специално онези от тях, които пряко се отнасят до развитието на този вид туризъм. Такава схема, като част от вече споменатата „Стратегия

за развитие на културния туризъм”, беше одобрена от Министерския съвет на 14 октомври 2009 г. с хоризонт до 2013 г. Тя е резултат от работата на голям българо-италиански екип от историци, археолози, архитекти и други специалисти и в нея са обхванати 300 най-значими археологически и културно-исторически обекта, представляващи 80 % от НКИН на България. Този колектив е работил 3 години по тази стратегия и е разделил страната на 13 културно-исторически области или туристически системи – ЛоКуСи, т. е. **Локални Културни Системи**, на които са дадени интересни, но не на всякъде подходящи наименования. Тези приети от колектива туристически системи или културно-исторически области (ЛоКуСи) са: *Велика София, Долината на царете, Възрожденският град* (Велико Търново и Пловдив), *По бреговете на Дунав* (Плевен и Русе), *Каменно сърце* (Стара Загора и Сливен), *Старите столици* (Мадарския конник), *По бреговете на Черно море, Странджа планина, Мечът и Кръстът* (Перперикон), *Пловдив и Римската империя, Портата на Родопите, Големите планини и Вкаменената гора*.

По аналогия с понятието транспортен коридор, колектив на проф. арх. Т. Кръстев прави своя териториална схема на основните обекти на българското КИН. Това са т. нар. «национални културни пътища», както и връзките и посоките им с основните туристически потоци, както ги приема ръководения от него колектив. Част от тези културни пътища съвпадат с някои от отсечките на трансевропейските коридори, преминаващи през нашата страна – коридори № 7 (р. Дунав), № 9 (Русе – Г. Оряховица – Подкова) и други.

ГЛАВА VI. Културно-исторически туристически райони.

Разглеждането на пространството като потенциал и ресурс, все повече се осъзнава и в науката за туризма. В този смисъл то, и най-вече териториалната му или плоскостна, т.е. равнинна в геометричен смисъл, компонента отново се превръща в съществен мотив и фактор за предприемане на едни или други действия. Туристическото райониране е именно такова осъзнаване на тази необходимост.

Всяка страна с развит туризъм извършва свое райониране за целите на туризма. България също не прави изключение в това отношение. Както за образователни, така и за практически цели до сега в нашата страна са конструирани по различно време отделни комплексни или целеви районираня с туристическа насоченост. Някои от тях са разгледани в следващите редове.

Преди това, според дисертанта, е необходимо да се посочат основните фактори, влияещи върху туристическото райониране, и то специално при районирането за нуждите на културно-историческия туризъм. Обективно проявяващата се неравномерност в териториалното или географското разпределение на обектите на НКИН е резултат от действието на редица условия и фактори, които общо взето могат да се обобщят в следните основни групи:

- природни (физикогеографски),
- исторически (политически и военно-стратегически),
- социално-икономически.

Физикогеографските фактори обхващат комплекс от природни компоненти, които формират средата, в която са създадени културно-историческите обекти. С най-голямо значение от тях е релефът и неговите

форми. Той е повлиял както за физическия размер, така и на облика на тези обекти. Например, скалните праисторически обекти и комплекси са създавани в планински райони, които предоставят съответния природен материал.

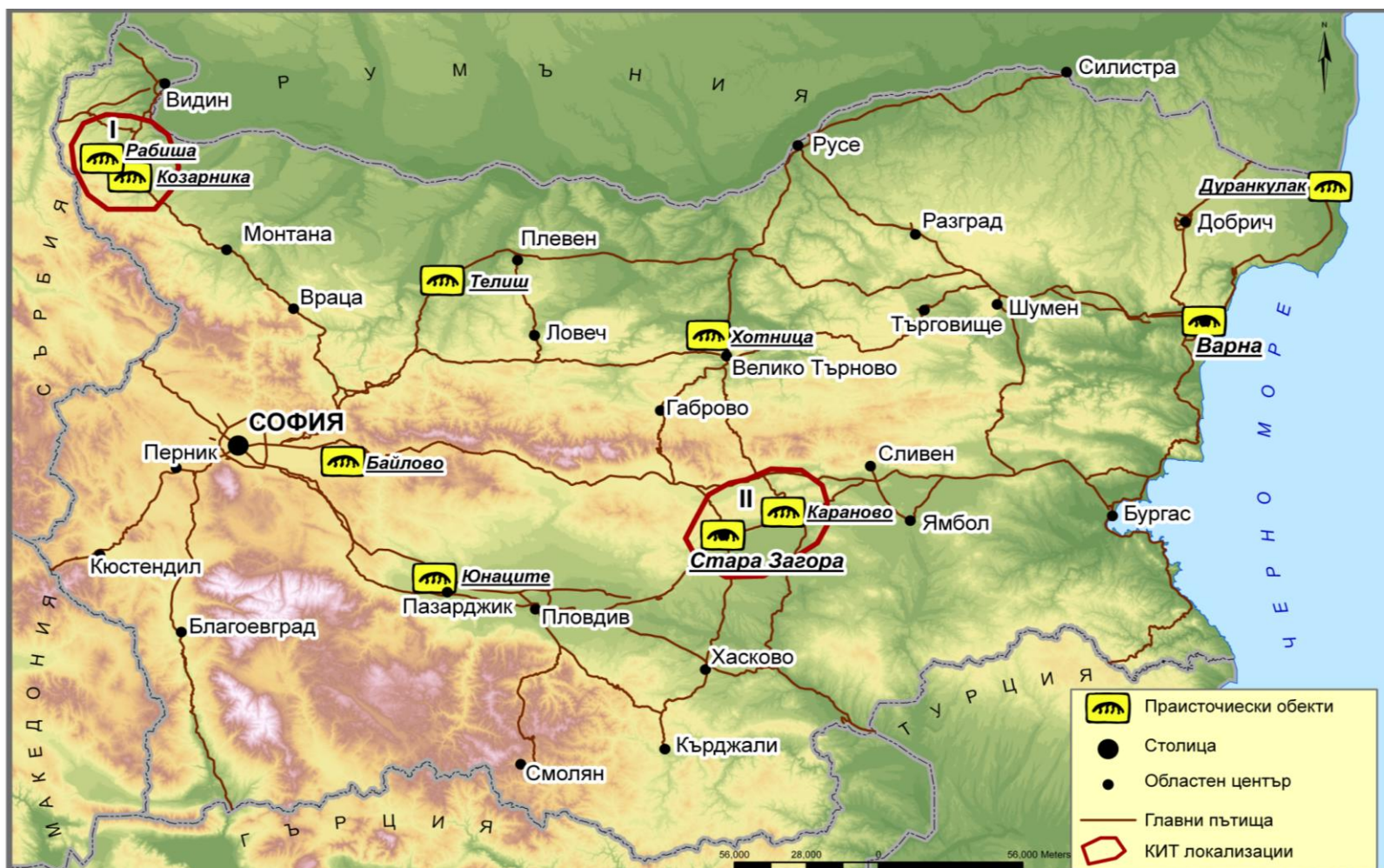
Различните отбранителни крепостни съоръжения са строени главно в стратегически важни планински проходи, речни бродове, заливи и т.н. Обратно, останките от древни градове, са установени предимно в равнинните части на страната, тъй като градските селища във всички епохи са центрове на стопанския и обществения живот и за развитието им са необходими по-големи площи. Удобните и естествено защитени заливи също са предоставяли добри условия за създаване на градски селища, което се вижда от откритите останки по морските крайбрежия, включително и по Българското Черноморие.

Отделните исторически епохи са другата група фактори. Тези епохи са оставили своя отпечатък върху облика, архитектурата и начина на застрояване на древните и по-късно възникнали селища. Историята е пренесла през времето, а на редица места, е и запазила установени редица архитектурни, укрепителни и други традиции в усвояването на съответната селищна територия, което е обусловило създаването на недвижимите исторически паметници.

Всяка историческа епоха със своите социално-икономически особености също е оставила значим отпечатък върху НКИН. В зависимост от равнището на развитието си всяка култура и цивилизация е създавала своите селища, крепости и други обекти. В това отношение особено се отличават цивилизацията с развита за времето си търговска и колонизационна дейност. С тяхното развитие се е появила и необходимостта от усвояване на нови територии. Пример в този аспект е древногръцката цивилизация и специално йонийските и милетските гръцки колонии по нашето крайбрежие. Техните размери, планировка, защита, украса, архитектурен облик и т.н. са зависели, както от конкретната природна обстановка, така от благосъстоянието им, което е естествен резултат от успешна мирна стопанска дейност.

Краткото представяне на влиянието на тези групи от фактори може да бъде продължено, но, дисертантът счита, че то е достатъчно за целта и задачите на представения труд. Тези фактори не са оказвали своето влияние по-отделно. Животът в миналите исторически епохи, а и в съвременното се подчинява на комплексното им въздействие. Отделянето им в различни групи е сравнително условно и почти винаги целево.

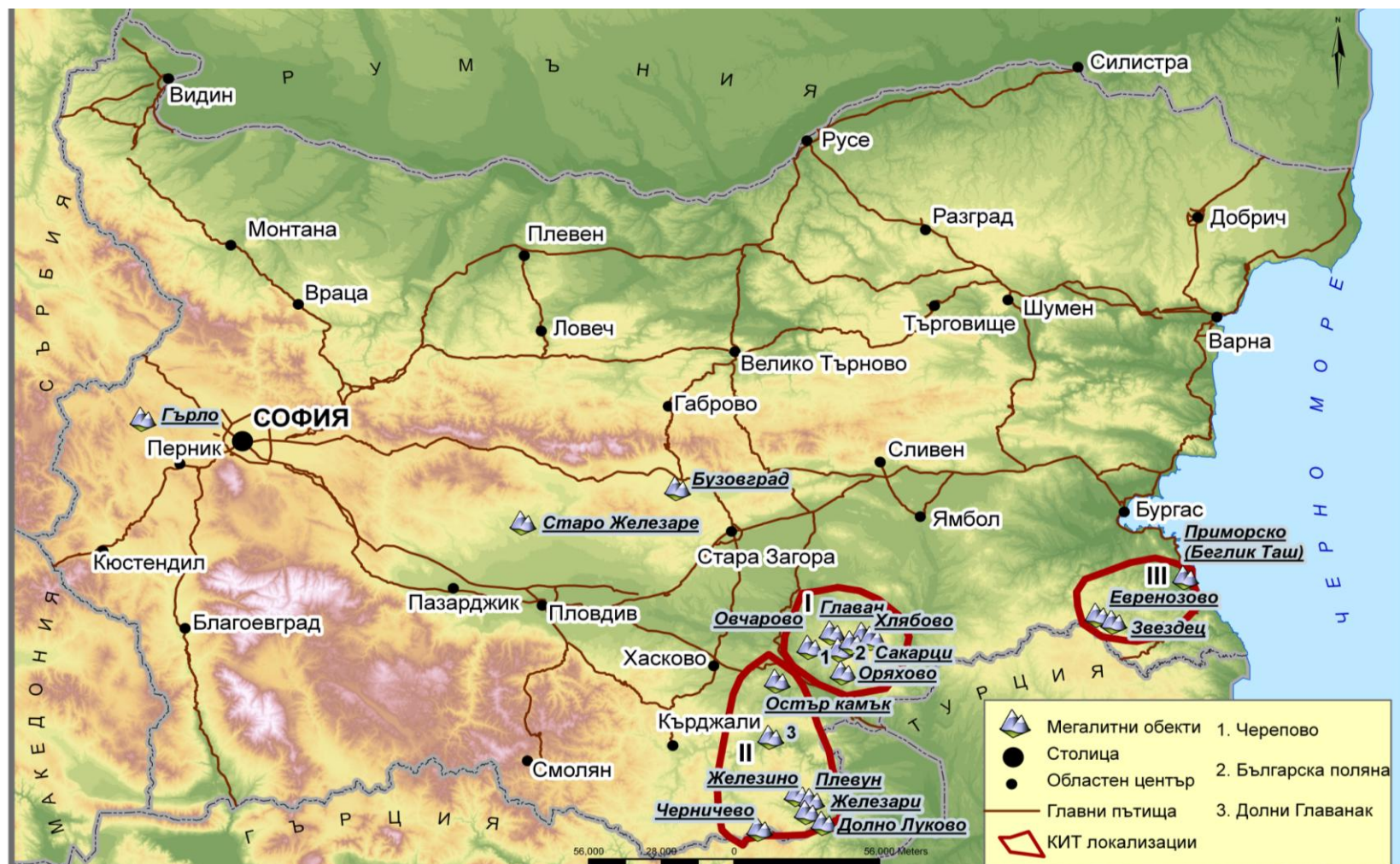
Сравнението и наслагването на териториалното разпределение на основните видове и конфигурации (оси и локализации) обекти на НКИН от отделните разгледани исторически епохи позволи да се оформят няколко (седем) комплексни КИТ района. Тук трябва да се направи уточнение, че не във всички случаи са наслагвани цели оси. Това зависи от съчетаването им с другия вид териториални образувания – локализациите. Тези две териториални конфигурации от обекти от различните епохи са представени на фиг. 3 – 12.

Фиг. 3. Праисторически обекти

Тази група е съставена само от КИТ локализации. Тези локализации, образувани от по два обекта всяка, са:

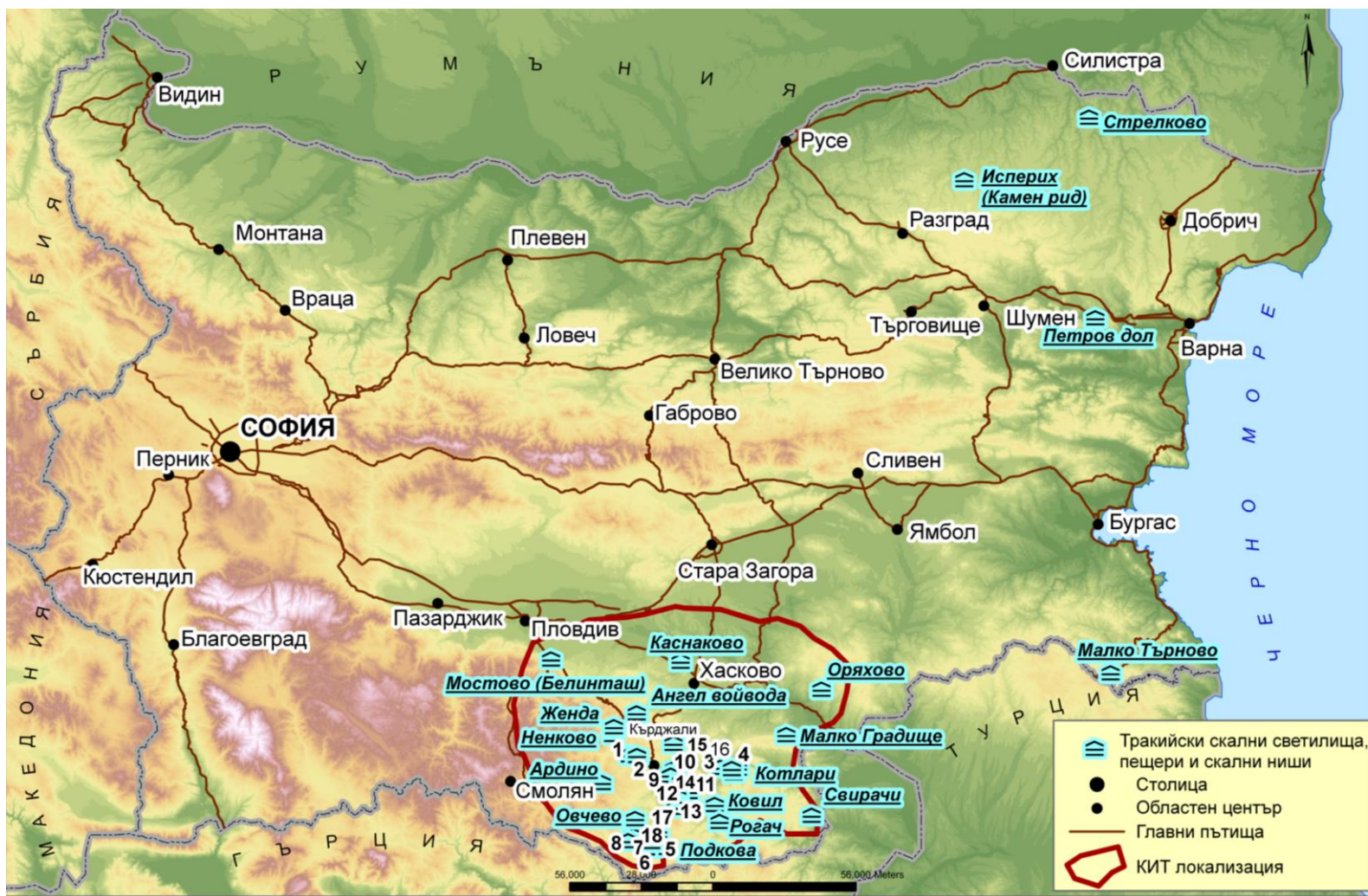
I. Северозападна, и II. Старозагорска.

Фиг. 4. Мегалитни обекти

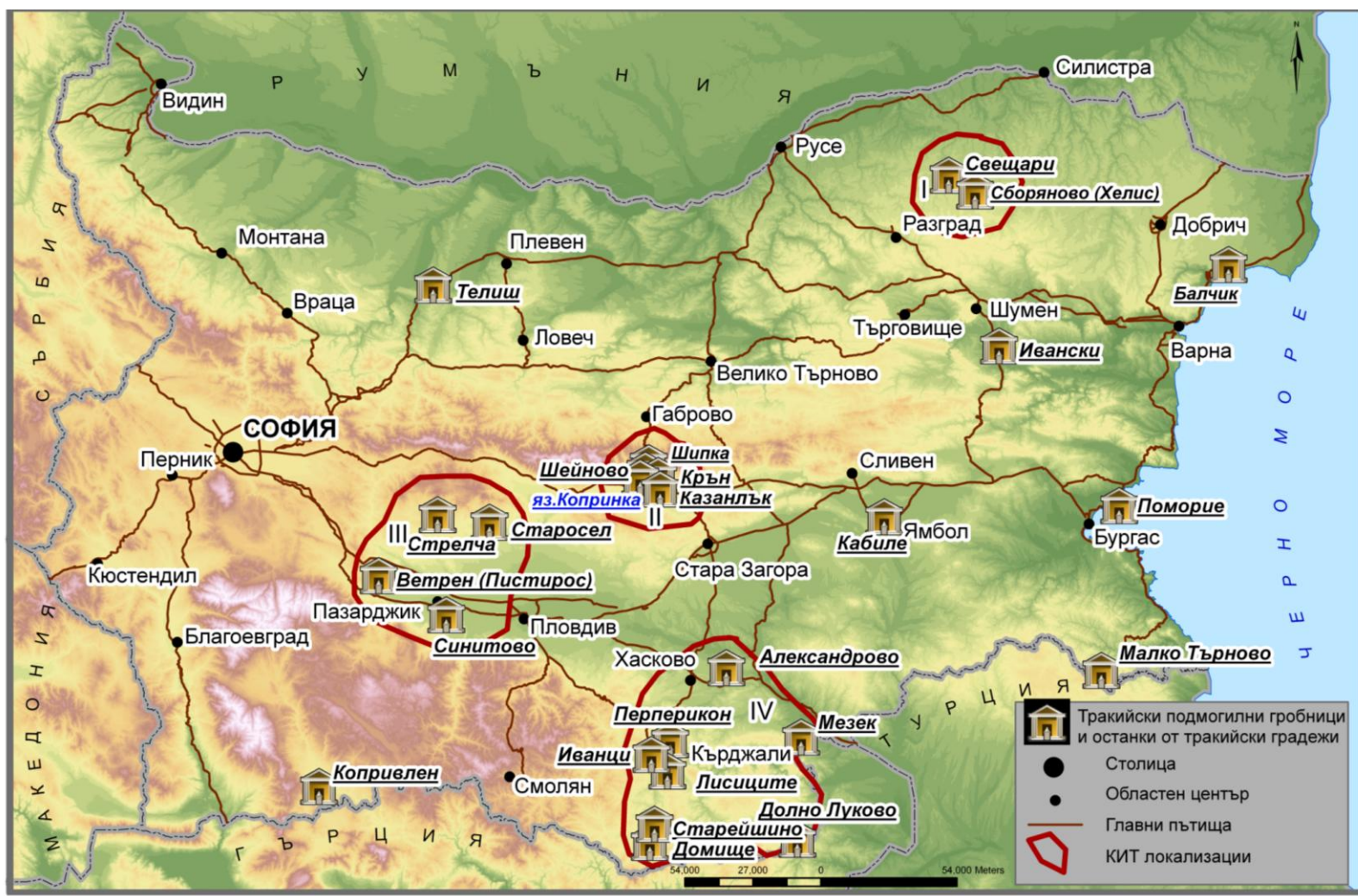
Разположението на най-съществените и със значение за КИТ праисторически мегалитни обекти е съсредоточено само в отделни части на страната и е представено като три локализации (Фиг. 17). Тези локализации са:

I. Сакарска; II. Източнородопска, и III. Странджанска.

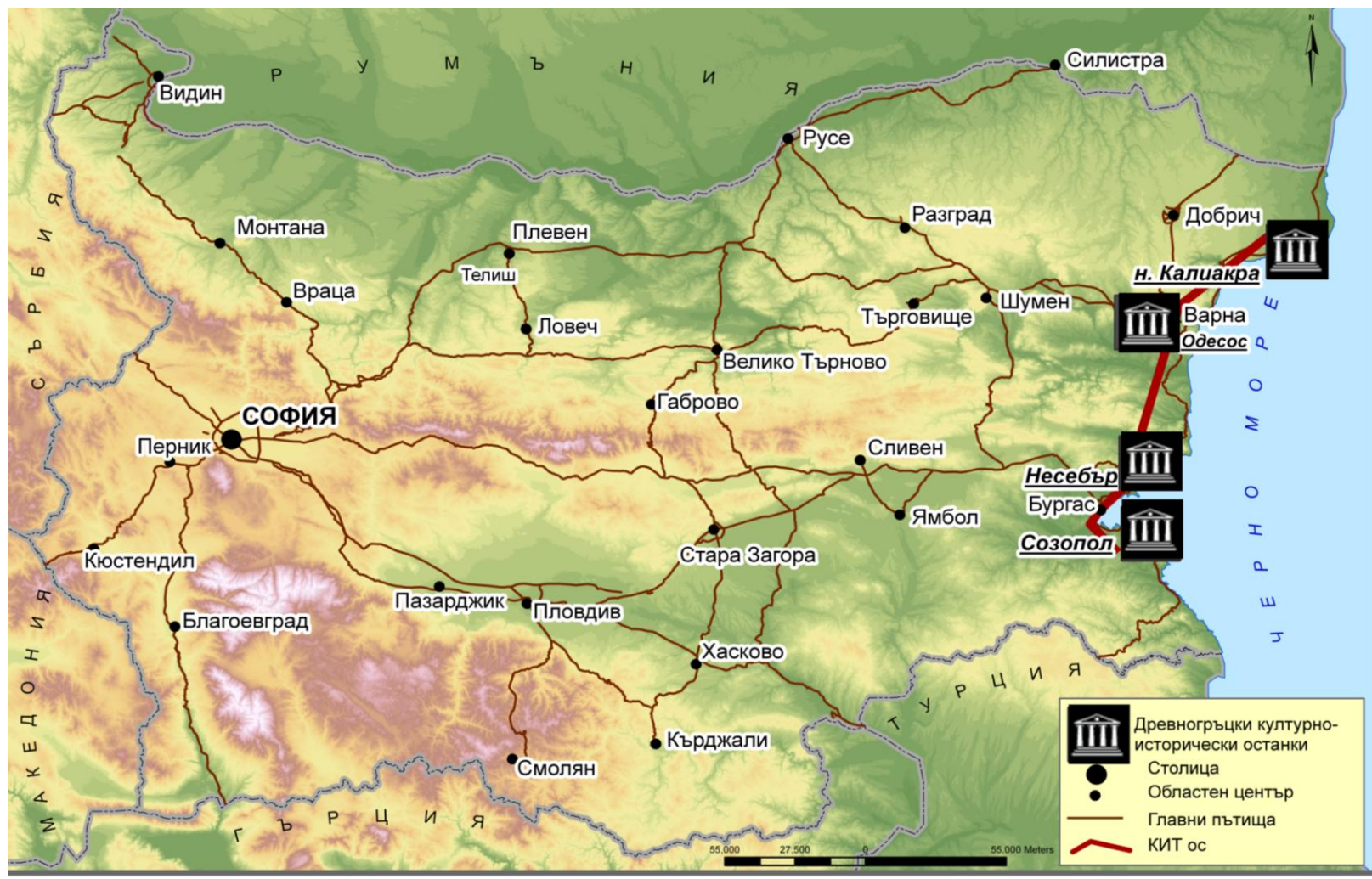
Фиг. 5. Тракийски скални светилища, пещери и скални ниши

Тези обекти образуват само една КИТ локализация наречена източнородопско – сакарска

Фиг. 6. Тракийски подмогилни гробници и останки от тракийски градежи

При това разположение поради териториалното съсредоточаване на тези обекти върху сравнително неголяма площ бяха отделени само локализации. Те са: I. Лудогорска; II. Долина на тракийските царе; III. Горнотракийско-Средногорска, и IV. Източнородопска.

Фиг. 7. Древногръцки културно-исторически останки

Тези обекти образуват само една линейна териториална конфигурация, наречена Черноморска КИТ ос и обхваща запазени останки на н. Калиакра, във Варна (Одесос), Несебър (Месемврия) и Созопол (Аполония Понтика).

Фиг. 8. Обекти от римската епоха

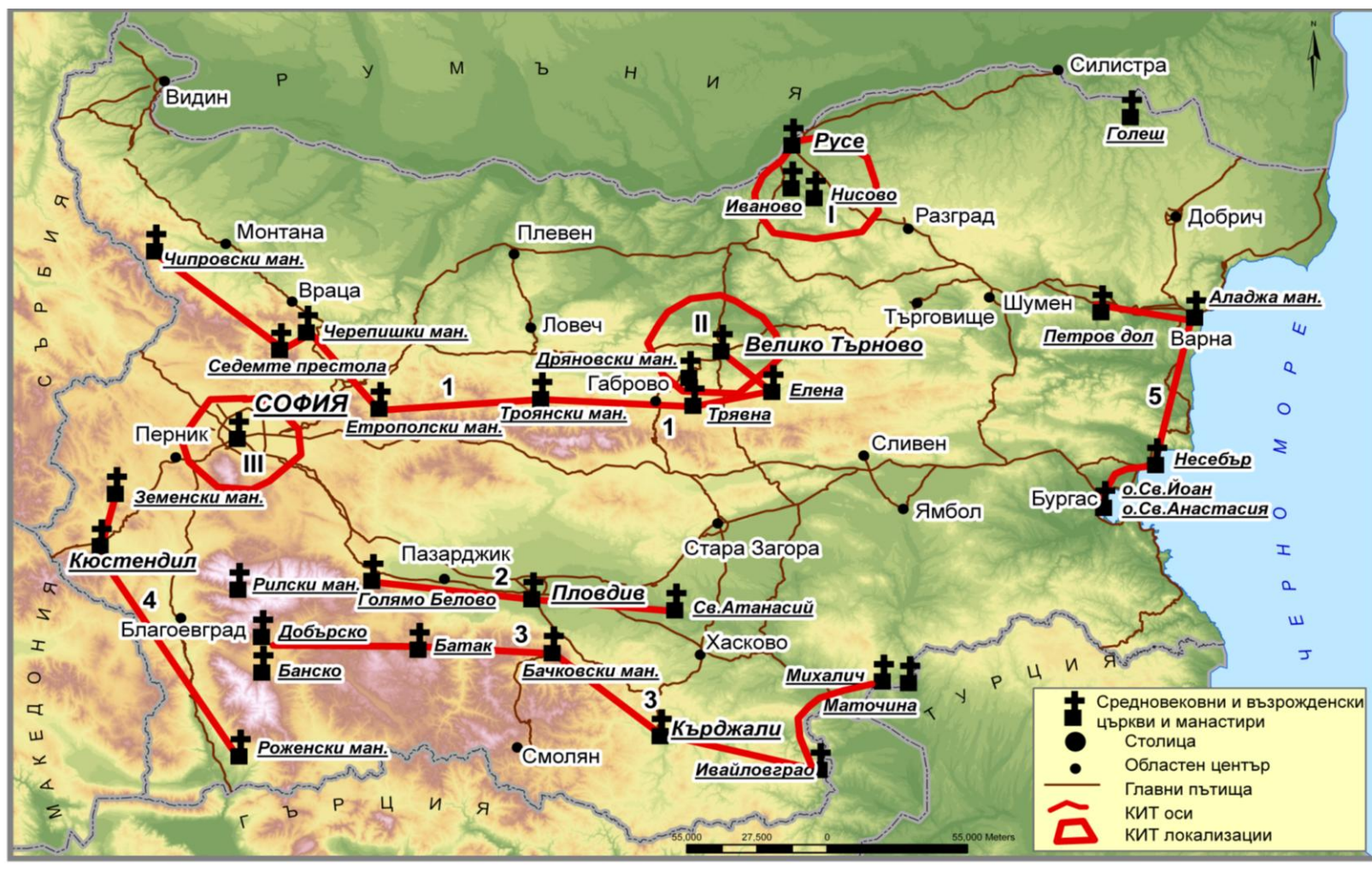
Териториалното им разположение позволи да се проявят два вида конфигурации или съчетания. Първият вид са КИТ оси: 1. Дунавска; 2. Севернобългарска; 3. Средногорска, и 4. Черноморска. Вторият вид са две КИТ локализации: I. Дунавска, и II. Западнoбългарска.

Фиг. 9. Средновековни български и византийски крепости

Териториалното разпространение на тези обекти позволи те да се отделят също в двата вида съчетания – оси и локализации. Бяха открити следните КИТ оси: 1. Севернобългарска, и 2. Южночерноморска.

По-голямата концентрация на крепостите върху сравнително малка територия открити следните КИТ локализации: I. Северозападна; II. Шуменска; III. Софийска; IV. Западнотракийско-Средногорска; V. Източнородопска, и VI. Сакарска.

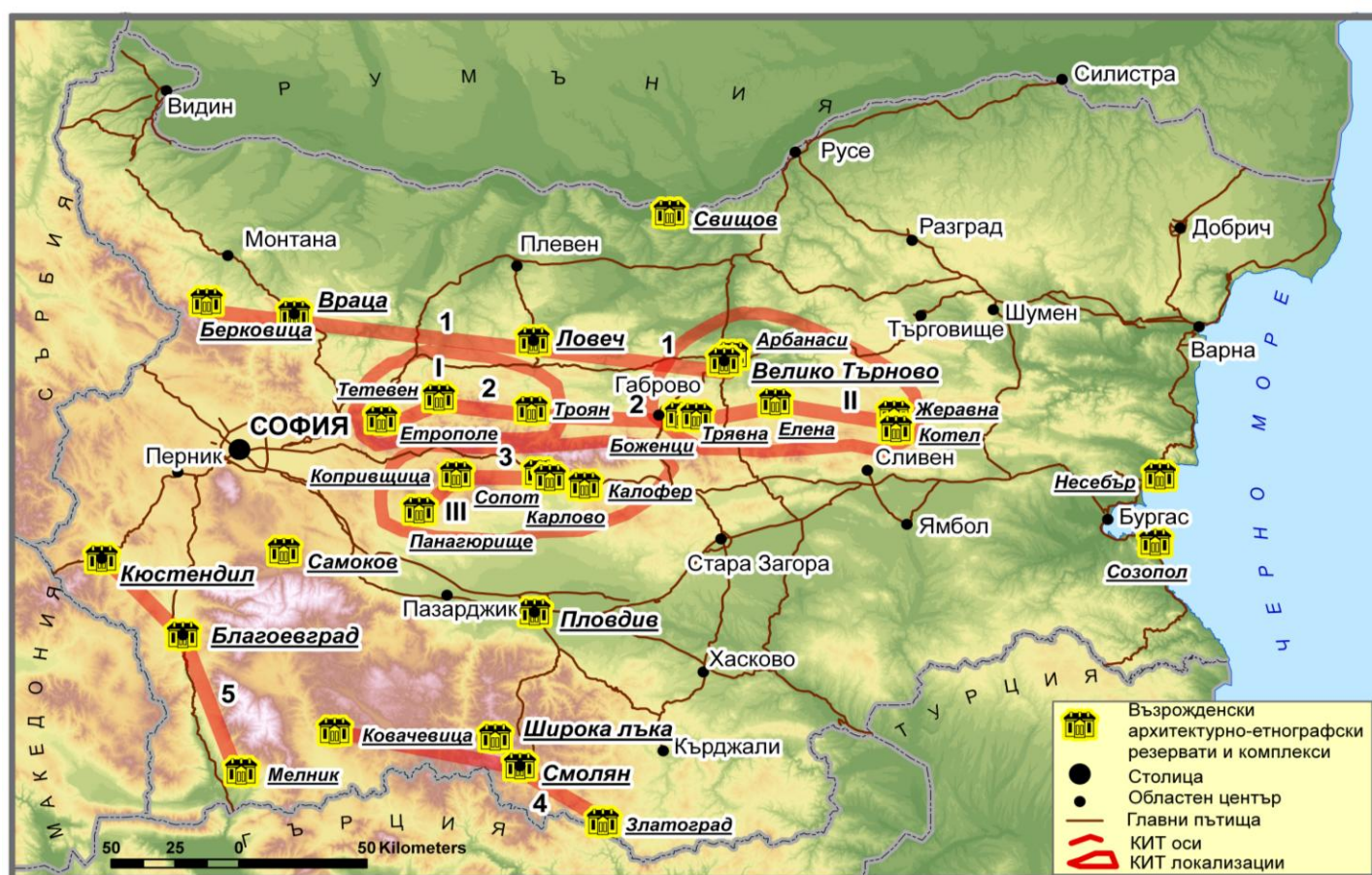
Фиг. 10. Средновековни и възрожденски църкви и манастири

Формираните основни оси при тези обекти са:

1. Старопланинска; 2. Горнотракийска; 3. Родопска; 4. Струмска, и 5. Черноморска.

Освен тези оси се оформиха и следните КИТ локализации:

I. Русенска; II. Великотрайска, и III. Софийска;

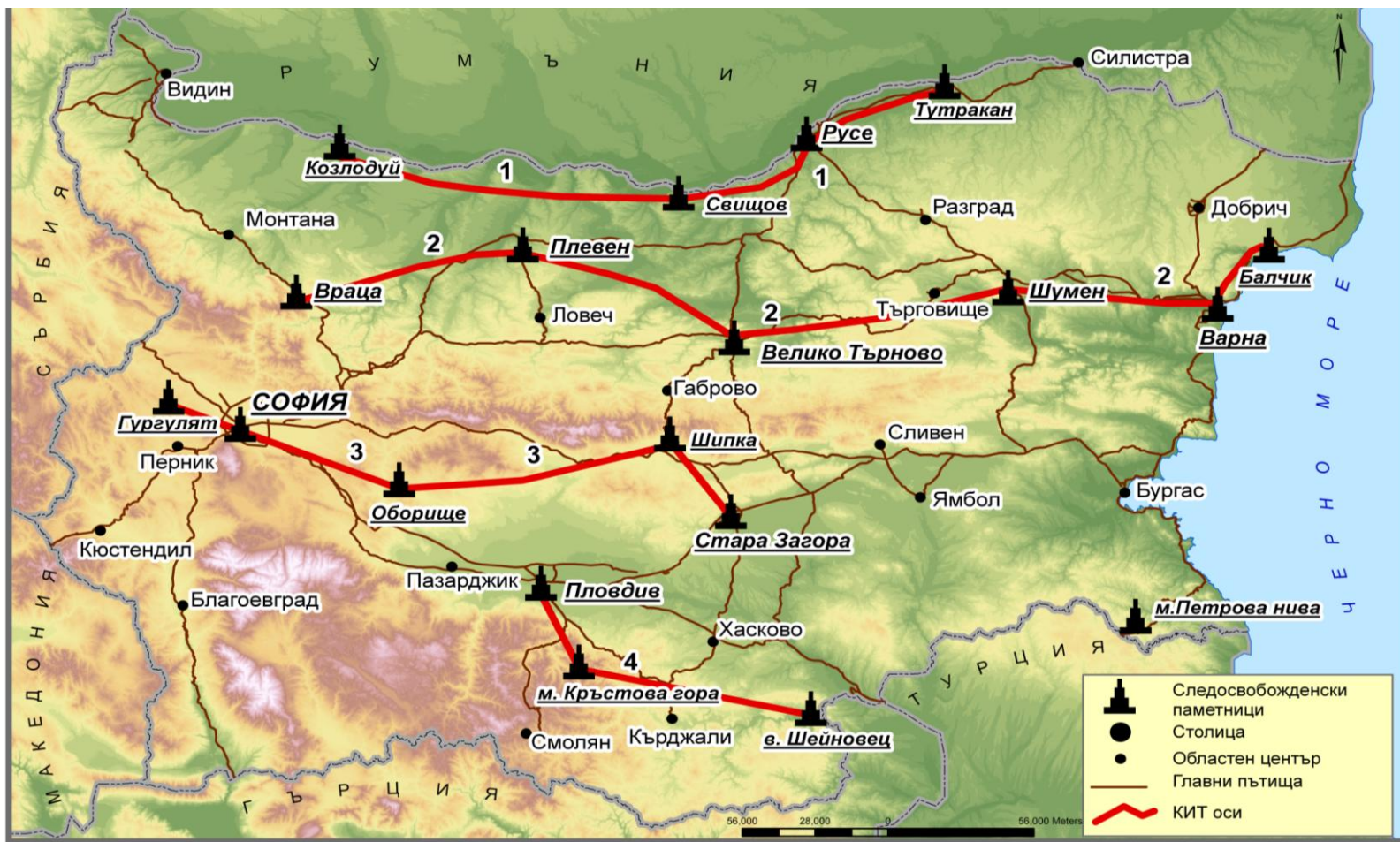
Фиг. 11. Възрожденски архитектурно-етнографски резервати и комплекси

Обектите от тази група образуват следните КИТ оси:

1. Севернобългарска; 2. Старопланинска; 3. Средногорско-Подбалканска; 4. Родопска, и 5. Струмска.

Другият вид териториални образувания са КИТ локализации:

- I. Средностаропланинска; II. Великотърновска; III. Средногорска.

Фиг. 12. Следосвобожденски паметници

Тук се открояват четири КИТ оси:

1. Дунавска; 2. Севернобългарска; 3. Среднобългарска, и 4. Южнобългарска КИТ ос.

Предлаганата от дисертанта районна схема е показана на фиг. 13. Тя дава представа за неговите виждания по тази проблематика. Тази схема от 7 района може да се приеме за известен принос в областта на туристическото райониране на страната и особено по отношение на един от неговите видове, а именно като авторски вариант за *отраслово културно-историческо туристическо райониране*.

От картосхемата на фиг. 13 се вижда кои и от кои исторически епохи са преобладаващо разположените КИТ обекти в обсега на отделните райони. В схемата не са отделени подрайони, но експертно би могло да се въведе и това по-ниско йерархично равнище. Например, Черноморският КИТ район обективно може да се раздели на два подрайона – Северно и Южно Черноморие. За разлика от отграничените оси и локализации всичките КИТ райони са политемпорални, защото в тях се намират КИТ обекти от различни исторически епохи.

В *Северозападния район* се включват: паметници от римската епоха, Българското Средновековие и Възраждането, открити във Видин (Бонония, Бдин, средновековният замък-крепост „Баба Вида”, венецианският склад), Арчар (Рациария), пещерата Магура, а така също и обекти, намиращи се в или около Белградчик (Белградчицката крепост), Монтана (Монтанезиум), Враца (римската крепост Валве), Лом (Алмус) и други.

Северният централен район обхваща главно обекти в или около Ловеч (Мелта), крепостта Состра, Троян, Етрополе, Плевен (Сторгозия), с. Никюп (Никополис ад Иструм), Велико Търново (църквата „Св. 40 мъченици”, останките на хълмовете Царевец и Трапезица), Арбанаси, Трявна, Елена, Етъра.

В *Североизточния район* влизат културно-исторически паметници и останки предимно от тракийската, римската епоха, както и от Българското Средновековие около с. Свещари (община Исперих), Русе (Секстагинта Приста), Силистра (Доростурум, Дръстър), Разград (Абритул), скалните манастири по долината на р. Русенски Лом, Шумен, Плиска (Абоба), Велики Преслав, с. Мадара и други.

Следващият *Черноморски район* включва КИТ обекти главно от праисторията, древногръцката, римската и средновековната епоха като паметници и обекти около Дуранкулак, Каварна, Балчик, Варна (Одесос), Девня (Марцианополис), Провадия (крепостта Проват или Овеч), Несебър (Месемврия Понтика), Поморие, Созопол (Аполония Понтика), както и мегалитни съоръжения в Странджа (скалните обекти при с. Евренозово, с. Звездец, с. Младежко и други в странджанската част на този район).

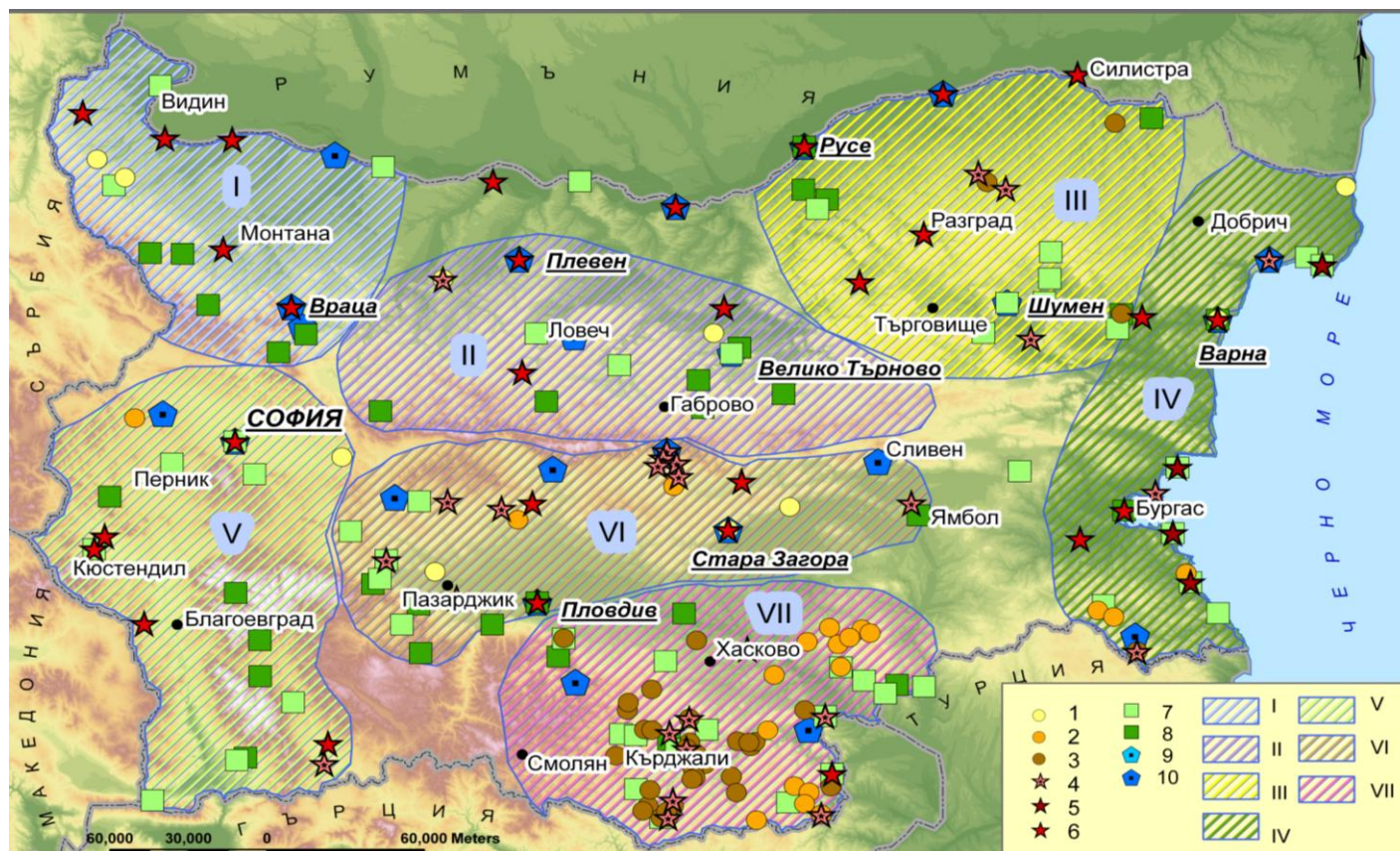
Югозападният район, както и Черноморският, е с меридионално разположение и в него влизат област град София и областите Софийска, Перник, Кюстендил и Благоевград. Той се отличава с голямо разнообразие от КИТ обекти от различни епохи. В него се намират едни от най-ценните и с туристическо значение КИТ паметници предимно от римската и средновековната епоха, както и от след Освобождението. Сред тях са римските останки от Пауталия (Кюстендил) и Никополис ад Нестум (при с. Гърмен), двата древни храма „Св. София” и „Св. Георги”, останки от древна Сердика, Боянската църква, храм-паметникът „Св. Ал. Невски” в София, запазените в определена степен манастири от Софийската Света гора, средновековните крепости Кракра, Урвич, Самуиловата крепост, укрепленията при Траянови врата, късно римската сграда при с. Дренково

(община Благоевград), Земенският манастир, средновековните църкви в Мелник, Роженският манастир, архитектурно-етнографските резервати в Благоевград, с. Ковачевица, Мелник, Банско, Разлог многобройни паметници след Освобождението и т.н.

Следващият КИТ район е **Южният централен**. В неговия териториален обхват са многобройни културно-исторически паметници от тракийската, римската и византийската цивилизация, българското Средновековие и Възраждане, както и от следосвободенската епоха. Той е формиран от следните селища с намиращите се в тях или в непосредствена близост до тях паметници в Копревщица, Хисар, с. Старосел, Белово, Карлово, Казанлък, Шипка, Долината на тракийските царе, потопеният тракийски град Севтополис, Пловдив, Асеновград, с. Бачково с едноименния средновековен манастир от XII век, Стара Загора, Ямбол (останките на тракийското селище Кабиле), най-старият манастир в континентална Европа „Св. Атанасий” при с. Златна ливада (община Чирпан) и други. В района влиза и открития съвсем наскоро древен тракийски дворец и селище от края на VI век пр. Хр. с обща площ от около 25 декара при с. Васил Левски (община Карлово) от които до сега са разкрити около 1,5 декара. По мнението специалистите древният тракийски град Севтополис при подходящо експониране може да се превърне в един от най-атрактивните културно-исторически туристически обекти в нашата страна.

Последният **седми район** е наречен **Родопско-Сакарски**. Една от основните му характеристики е наличието на голям брой праисторически скални (мегалитни) паметници. Те са открити при с. Черничево, с. Остър камък, с. Долни Главанак, с. Женда, с. Широко поле, с. Пчелари, с. Овчево и други. Разбира се с най-голяма известност се ползва светилището Перперикон, което е най-значителния и интересен паметник в Източните Родопи и разкопките, на което продължават. Други, атрактивни КИТ обекти, са тракийската гробница при с. Александрово, византийската крепост и тракийска гробница до с. Мезек, при с. Татул, останките от византийската крепост при с. Щит в обсега на Сакар, при с. Хлябово, с. Българска поляна, с. Овчарово и с. Оряхово и други. Към родопската част на района се отнасят и забележителности като тези в Смолян, храмовият комплекс Кръстова гора при с. Борово (община Лъки), архитектурно-етнографският комплекс в Златоград и други.

Естествено, не всички културно-исторически обекти могат да се обхванат в гореизброените райони. Възприетият географски принцип на групирането им по степен на относителна териториална близост на един от друг не го позволява. Тези райони представляват не просто механично съчетаване на обекти от НКИИ, но те са и специфична съвкупност - част от средата, в която са създадени. В тази връзка Кръстев (2008) отбелязва: *„Под културно наследство вече по света се разбира не само ограниченият брой защитени обекти–паметници на културата, а цялата съвкупност от културни ценности–обекти и връзки, защитени и незащитени, с роля за идентичността на мястото, разглеждано като цялостна културна среда, като пейзаж”*.

Фиг.13. Схема на комплексните КИТ райони.

С арабски цифри са означени:

1. Праисторически обекти; 2. Мегалити; 3. Тракийски скални светилища, пещери и ниши; 4. Тракийски гробници; 5. Древногръцки и елинистични останки; 6. Обекти от римската епоха; 7. Средновековни български и византийски крепости; 8. Средновековни и възрожденски църкви и манастири; 9. Възрожденски архитектурно-етнографски резервати и комплекси; 10. Следосвобожденски паметници.

С римски цифри са отбелязани комплексните КИТ райони:

- I. Северозападен; II. Северен централен; III. Североизточен; IV. Черноморски; V. Югозападен; VI. Южен централен; VII. Родопско-Сакарски.

Така определените райони имат научно-познавателно значение, но биха могли да се използват и за практически цели. Направеният опит може да се приеме за известен принос в областта на туристическото райониране на България. Разбира се, направеното в дисертацията отделяне на специфични културно-исторически туристически райони не може да замени нуждата и от други виждания за извършване на комплексно туристическо райониране, но може да го подпомогне в значителна степен.

VI.1. Оценка на културно-историческите туристически райони

Всеки от представените КИТ райони притежава свои особености и определен набор от паметници, образуващи културно-историческият му и туристически потенциал. В зависимост от техните екстериорни (външни) форми и облик, степента на съхраненост, тяхната историческа, естетическа и архитектурна стойност, благоустрояване и други, обективно те не са, и не могат да бъдат равностойно атрактивно за посещаващите ги туристи. И все пак такава оценка е възможна. Поради обстоятелството, че се оценяват паметници от различни епохи, с различна историческа възраст, архитектура и естетически качества, съответната доза изследователски субективизъм е неизбежна, още повече че подобни оценки нямат количествен измерител, въпреки честото използване на различни балови скали от различни автори. При извършването на такова оценяване, може би, с най-голямо значение е броят на посетилите даден културно-исторически обект, туристи, тъй като именно те са негови “потребители”. При различните начини на оценяване трябва да се имат пред вид и специфичните особености на туристите и начините на контактуване с туроператорите от приемащата страна, т.е. на домакините, защото както отбелязва Воденска (2001) *“туристическият имидж най-често се създава от някоя пътническа агенция, която подчертава такива качества на дестинацията, които тя смята, че ще привлекат туристите към нея”*. В този смисъл е важно, не толкова това какво считат за интересно организаторите на маршрути с културно-историческа значимост, а обективно да се преценява какво ще бъде интересно за самите посетители. Не навсякъде обаче, и особено в нашата страна, се води коректна статистика или пък въобще не се следи количествено посетителския контингент за разлика от разглеждащите подвижните културно-исторически артефакти изложени в музеите. Все пак, известна експертна качествена оценка на значението и посещаемостта на обектите е възможна. Като резултат от нея се открояват онези райони в България, чиито обекти са предмет на най-голям туристически интерес и които ежегодно реално се посещават от хиляди туристи.

Без да се подценяват останалите паметници, все пак, с най-голяма известност и естествено най-много туристи у нас привличат най-вече достатъчно достоверно исторически засвидетелствани паметници от тракийската, древногръцката цивилизация, българското Средновековие както и обекти от Възраждането, но в по-малка степен поради често срещаното непознаване на българската история и национална съдба. Разбира се, трябва да се вземат пред вид и други фактори и обстоятелства. Например, независимо от богатото културно-историческо наследство, обектите му по нашето Черноморие най-често се явяват като допълнителен атрактив към морския рекреативен туризъм и отдих. Но, поради това, че то се посещава от най-много туристи, тази част на страната се отличава с най-висока степен на развитие на туризма. По същият начин се съчетават и други форми на

туризъм като конгресния, познавателния и други. Това не е недостатък и тяхното съчетание е добър начин за привличане на туристическия интерес и разширяване на туристическия сезон.

Като се има пред вид всичко това дисертантът счита, че може да се направи подреждане по важност, потенциал, ресурси и значение на отделените културно-исторически туристически райони в България, както следва:

1. **Черноморски.** Отличава се с особена специфика поради съчетаването на богат природно-курортен морски потенциал с атрактивен и разнообразен културно-исторически потенциал, заради което е най-посещаван от наши и чужди туристи особено през топлото полугодие. Освен това този район разполага и с най-богатата и разнообразна настанителна база.

2. **Югозападен.** Привлича също много голям брой туристи, посещаващи основно столицата София с нейните културно-исторически забележителности, както и други селища и обекти с висока атрактивна стойност като възрожденският етнографско-архитектурен резерват Копривщица, Рилският манастир, Роженският манастир, крепостите Кракра, Урвич, Самуиловата крепост, Мелник и други.

3. **Южен централен.** Този културно-исторически туристически район е интересен с паметниците на Пловдив, Асеновград, Стара Загора, Ямбол, гробницата при с. Старосел (община Хисаря), останките от римската крепост при гр. Хисаря, Карлово, община Казанлък (Долината на тракийските царе), Шипка, останките на тракийския град Кабиле и т.н.

4. **Родопско-Сакарски.** Това е район със значителен КИТ потенциал особено по отношение на многобройните открити главно тракийски и мегалитни паметници. В него се намират и едни от най-добре относително запазените български и византийски средновековни крепостни съоръжения.

Останалите КИТ райони в България също притежават определен и интересен културно-исторически туристически потенциал, но все още по относителна посещаемост като цяло са след тези четири посочени района. Една от основните причини е недобре развитата и с достатъчно високи потребителски и функционални качества транспортна инфраструктура и често пъти не високото равнище на предлаганите от обслужващата сфера услуги.

Прилагането на SWOT – анализа общо за всичките седем български културно-исторически туристически райони показва следната картина, според дисертанта:

СИЛНИ СТРАНИ:

1. Изключително богато и разнообразно недвижимо културно-историческо наследство значителна част, от което с международна значимост.

2. Нарастване на предлагането на културно-исторически туристически маршрути.

3. Откриване на нови културно-исторически паметници през последните години особено такива от древността и тракийската епоха, които са уникални и не се срещат в други страни.

4. Нарастване на публикациите с културно-историческо съдържание както на български, така и на основните международни езици.

5. Известно подобряване на рекламната дейност и предлагане на културно-исторически продукти на международни туристически и други пазари,

борси, изложби в условията на членство на нашата страна в Европейския съюз и т.н.

СЛАБИ СТРАНИ:

1. Недостатъчна заинтересованост и недооценяване на този вид туризъм от страна на местните органи на властта в някои общини.
2. Недостатъчно развита, а на много места и липса на подходяща транспортна и друга обслужваща обектите инфраструктура.
3. Недостиг на квалифицирани кадри за този вид специализиран тематичен туризъм.
4. Недостатъчни грижи по опазването на средата в, и около недвижимите културно-исторически паметници.
5. Недостиг на финансови ресурси за по-бързо консервиране и подготовка на паметниците за тяхното подходящо експониране и предлагане за туристически посещения.

ВЪЗМОЖНОСТИ:

1. Увеличаване на броя на обектите със значимо културно-историческо значение в туристическия оборот.
2. Подготовка на достатъчен и с висока квалификация персонал в езиково отношение и със съответната културно-историческа квалификация, обслужващ културно-историческите обекти включени в конкретни маршрути по посочените в дисертацията културно-исторически туристически оси.
3. По-широко участие в международни туристически борси, пазари и други прояви с ударение върху туристически продукти и стоки с културно-историческо значение.
4. Съвместно с партньори от съседни страни участие в международни туристически прояви и осъществяване на общо рекламно представяне на възможности за бъдещо развитие на културно-историческия туризъм.
5. Създаване на национална оперативна програма за развитие на културно-историческия туризъм като една от най-перспективните форми на българската туристическа индустрия.
6. Наличие на перспективи за бъдещи археологически открития, които биха обогатили съществуващия културно-исторически туристически потенциал.
7. Увеличаване на възстановки на минали исторически събития, които биха привлекли туристи, както от страната, така и от чужбина.

ЗАПЛАХИ:

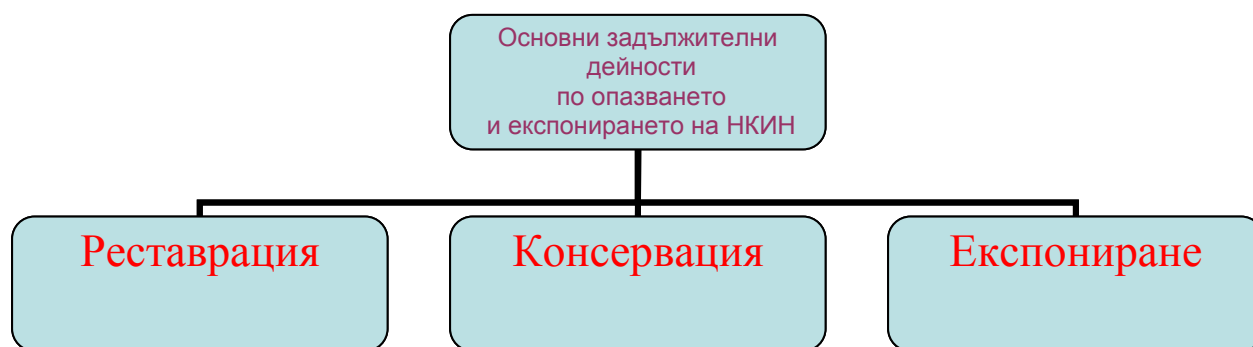
1. Не добре функционираща нормативна уредба, която да стимулира развитието на културно-историческия туризъм в България.
2. Преодоляване на евентуална въздържаност от страна на някои наши съседи като например Македония за съвместно развитие на трансграничния културно-исторически туризъм.
3. Продължаващо недооценяване на този вид туризъм от страна на местните власти.
4. Наличие на потенциална опасност от строителни и други дейности в близост до културно-исторически обекти, които биха ги застрашили физически.

5. Наличие на тенденции към постепенно отмиране на някои традиционни дейности и занаяти, свързани с този вид туризъм.

6. Несигурност при осигуряването на финансови ресурси за консервация, достъп и продължаващо след това адекватно подържане на автентичността на включените или предстоящи да се включат в туристическия оборот обекти, както и рационално опазване на заобикалящата ги среда.

VI. 2. Проблеми на опазването и експонирането на недвижимите културно-исторически туристически обекти.

Очевидно е, че културно-историческите ресурси, т.е. обекти, са “суровината”, от която се “произвежда” съответния културно-исторически туристически продукт и стока. И като всеки ресурс изисква ефективно, но същевременно и внимателно използване и грижливо опазване. Дисертантът е съгласен с класификацията на формите за опазването на НКИН, предложена от Маринов и Бъчваров (1990). Според тези автори формите и дейностите могат да се обособят в следните групи – *технически, юридически, организационни и териториално-устройствени*. В обобщен вид тези дейности според дисертанта трябва да бъдат такива, каквито са показани на фиг. 14.

Фиг.14. Основни дейности по опазването на НКИН

На някои от тези въпроси, свързани с опазването на средата, в която се развива туристическа дейност обръща внимание Воденска (2000), която справедливо посочва, че *“във всички случаи предотвратяването на бедата е много по-евтино от отстраняването ѝ”*. Това поставя и друг въпрос, а именно необходимостта от превенция, т.е. недопускане или поне на минимизация на такива вредни въздействия.

Друг проблем, на който обръща внимание същия автор, е капацитетът или *“поемната способност на дадена дестинация по отношение на посетителския поток и развитостта на туристическите съоръжения”*. Станков и колектив (1985) също обръщат внимание върху необходимостта от постоянни грижи не само за опазване на курортно-туристическите (рекреационни) ресурси, но за съхраняването и подържането на недвижимите културно-исторически паметници като важна съставка на антропогенните туристически ресурси. Когато се анализират някои отрицателни и увреждащи средата въздействия, най-често се обръща внимание на влияния основно само на един или два и то природни компонента. Ако се изключат някои изследвания на археолози, както и на геолози, като това на Константинов, Лаков и Стойнев (2003), много малко внимание се отделя на тези въздействия върху самите недвижими културно-

исторически ценности, а те са подлагани на ендегенни разрушителни въздействия в продължение на векове, а някои като мегалитите, на хилядолетия. Назряла е необходимостта от периодично провеждане на геолого-геоморфоложки изследвания и мониторинг, особено на мегалитните паметници и старините от Средновековието като Мадарския конник, останките в Плиска, Велики Преслав скалните и други манастирските комплекси и т.н. Посочените автори изследвайки тези процеси в някои от изброените обекти, отбелязват, че *“най-застрашени са скалният релеф “Мадарски конник”, Ивановските скални манастири, църквата “Св. Четиридесет мъченици”, Стамболовия мост във Велико Търново, Рилския и Преображенския манастир”*. А два от тези паметници (Мадарският конник и Ивановските скални манастири) са в Списъка на световното културно и природно наследство на ЮНЕСКО. Не трябва да се допуска дори вероятността от изваждането им от този списък, а такава вероятност съществува. В правилата на формиране на този списък е предвидено, че *“когато се извършват действия, нарушаващи автентичността на ценностите, комитетът изпраща запитване до съответните правителства, които са длъжни да дадат обяснения. Като крайна мярка е предвидено изключване на обекта от списъка на Световното културно и природно наследство”* (Божиков, Янков, 1998). За съжаление при някои от паметниците, няма се пред вид само споменатите тук, разрушителните процеси са достигнали почти пределна граница, след която консервацията и възстановяването им може да стане непосилно и дори невъзможно. Това се дължи главно на ерозионните процеси. Специално за барелефа Мадарски конник, колектива на Б. Константинов предлага анкериране на целия скален блок, в който е изсечен барелефа, тъй като голяма вертикална пукнатина го пресича изцяло и тя постепенно се разширява поради температурните колебания, а освен това се съединява с друга пукнатина близо до него. Тези специалисти предупреждават, че *“при силно земетресение, както показват стабилитетните изчисления, този блок, заедно с по-голямата част от релефа, ще се обруши”*. Цитираният колектив е обърнал внимание и на интензивното биологично изветряне, проявяващо се в силно развитие на микроорганизми (микрофлора и микрофауна), чиито жизнени функции увреждат повърхностния скален слой. Приблизително същите проблеми са установени и при Ивановските скални манастири. Както е известно те са изсечени във вече съществуващи карстови кухини, които са били допълнително разширявани. За съжаление при някои от скалните църкви и манастири от каньона на р. Черни Лом тези разрушителни процеси вече са почти необратими. И при тях освен ерозията, сеизмо-гравитационните процеси също са потенциална заплаха при по-силни земетресения в този район.

Няколко пъти в дисертацията се посочва необходимостта от създаване на определено или поне най-необходимо инфраструктурно обслужване на обекти на НКИИ. Поради липса на такава съоръженост някои от най-интересните и атрактивни за туристите обекти остават все още недостъпни за посещения. Един от емблематичните примери са някои гробници в Долината на тракийските царе. Част от тях като „Оструша”, „Хелвения” и „Грифоните” са в това състояние. Много добър знак е, че правителството подготвя съответните документи за включването на Долината на тракийските царе в Списъка на световното природно и културно наследство на ЮНЕСКО. Вече

е направена и първата стъпка, а именно изготвено е аргументирано предложение на община Казанлък за тяхното включване. Успоредно с това са проведени и предварителни разговори с генералния директор на ЮНЕСКО госпожа Ирина Бокова. За създаване на необходимата инфраструктура осигуряваща достъп до гробниците и храмовете в тях от правителството са предвидени 1,5 млн. лева за проектиране и строителство на свързващи пътни отсечки, паркинги, посетителски центрове, външно осветление и други дейности. При всички случаи трябва да не се допуска такова строителство близо до самите обекти и то да се осъществява и извън непосредствената до всеки от тях предварително определена буферна зона.

Така определените райони имат научно-познавателно значение, но биха могли да се използват и за практически цели. Направеният опит може да се приеме за известен принос в областта на туристическото райониране на България. Разбира се, направеното в дисертацията отделяне на специфични културно-исторически туристически райони не може да замени нуждата и от други виждания за извършване на комплексно културно-историческо туристическо райониране, но може да го подпомогне в значителна степен. Този преглед може да се допълни с още много факти и доказателства, получени от специализираните изследвания, но и така е ясно, че съществуват редица сложни проблеми свързани с опазването на културно-историческите ни обекти.

Фиг. 15. Основни групи източници за финансиране на реставрация, консервация и експониране на обектите на НКИН

Все още не е налице непрекъснато сътрудничество между специалисти от различни области, което да доведе до решаване на целия кръг от проблеми. Назряла е потребността от формиране на постоянни между дисциплинарни колективи от археолози, историци, географи, геолози, сеизмолози и други специалисти, които постоянно да изследват тази проблематика и да предлагат съответни решения. Дисертантът предлага една примерна схема, в която са представени някои основни потенциални и/или реални финансови източници (Фиг. 15).

Много полезна инициатива на Националната агенция за приходите се появи през 2010 г. за финансиране на дейностите на Регионалните исторически музеи по възстановяване и консервация на обекти на НКИН,

намиращи се на територията на съответната област. Тази национална кампания носи името «Дарение за културата» и е насочена към физически и юридически лица с високи доходи и печалби, които желаят да подпомогнат важни културни и исторически обекти срещу намаляване на данъците им с до 15 %. Дарение може да се направи за археологически проучвания, реставрация и консервация, свързани с опазване на културно-историческото наследство. За да се ползва това данъчното облекчение, обаче съответния ЕТ, ЕООД или друг търговски субект не трябва да има данъчни и осигурителни задължения към 31 декември на съответната година.

С оглед да се създаде инвентаризация на такива нуждаещи се от средства обекти е предвидено да се състави т. нар. «Червена книга». Предвидено е тя да бъде разпространена до около 3000 големи фирми в страната. Ценността на обектите, вписани в нея, ще се определя от експертни екипи съставени от историци, археолози, архитекти и т.н. Като част от тази инициатива на местно равнище териториалната дирекция на НАП в Хасково вече оказва помощ за реставрация и консервация на четири най-големите и най-ценни археологически обекти, открити през на територията на областта. Тези определени обекти са:

- тракийската гробница при с. Александрово, която е втора по големина в България с богати стенописи в дромоса и кръглата кошеровидна камера. Досега поради липса на средства за консервация на уникалните сцени в стенописите тя не е обект на туристически посещения;
- нимфеума, т.е. единственото светилище на нимфите и богинята Афродита от II век сл. Хр. открито в България при с. Каснаково, община Димитровград;
- вила Армира в община Ивайловград, която със своите мозайки е най-богато декорираният паметник от римската епоха на Балканите и е паметник от национално значение;
- тракийският скален култов комплекс от II век пр. Хр. открит в местността «Глухите камъни», който е в землището на с. Малко Градище, община Любимец.

Тази инициатива на НАП е в съзвучие с решенията на Първата конференция на европейските министри, отговорни за опазването и съживяването на недвижимото културно наследство проведена в Брюксел от 25 до 27 ноември 1969 г. В тези решения се препоръчва *„отделяне на ресурси за финансиране на консервационни и реставрационни работи; данъчни и административни облекчения, които да насърчат собствениците или частните ползватели да предприемат сами реставрационни или съживителни работи; и накрая, различни мерки за обучение и събуждане на обществения интерес“*.

Определени финансови възможности би предоставила реализацията на едно предложение на българския президент от 2003 г. Той предложи да се създаде към ЮНЕСКО специален фонд за реставрация и консервация на обектите от тракийското КИИ, тъй като те са важна уникална част от световното културно наследство. В тази връзка би могло да се използва и обстоятелството, че начело на тази авторитетна международна организация е българка.

Няма яснота и по един друг въпрос, а именно дали да се отдават под аренда или под друга форма на стопанисване недвижимите културно-исторически паметници. Има мнения и в двете посоки, т.е. *“за”* и *“против”*. Очевидно това положение не може да продължава и може би е по-правилно

да се въведе експериментално арендното начало на стопанисване на тези паметници, естествено при строг контрол за тяхното опазване. Тук вече трябва да остане ролята на държавните и местните органи, но вече само като контролни функции. Логично е в такъв случай обектите на НКИН включени в списъка на ЮНЕСКО да не подлежат на такива спорове и третиране, поради общочовешкото им значение за световната цивилизация.

Осъществяването на широко мащабни археологически проучвания особено в България през последните години, и установените до сега нови културно-исторически паметници позволяват да се направи извода, че могат да се очакват още подобни открития. Ето защо е важно, от гледна точка на туристическия бизнес, да се осъществява тясно сътрудничество със съответните научни среди и местните и централни власти с оглед тяхното реставриране и консервиране, което ще ги направи част от съществуващите вече културно-исторически туристически ресурси. По този начин тези недвижими културно-исторически паметници ще станат съществена част от антропогенните туристически потенциали и ресурси на нашата страна.

СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

В процеса на решаване на задачите, произтичащи от формулираната цел на дисертацията бяха постигнати самостоятелно следните *научно-теоретични и научно-приложни приноси*:

1. Дефинирани са нови термини, обогатяващи понятийния апарат на науката за туризма, а именно *културно-историческа туристическа ос, културно-историческа туристическа локализация, културно-исторически туристически коридор, културно-историческа туристическа стока, туристическо пространство*, част от които са публикувани в излезлия през 2012 г. Географски терминологичен речник, издаден от АИ „Проф. М. Дринов”;

2. Въз основа на цивилизационното сходство на най-важните за туризма недвижими културно-исторически паметници от отделните основни исторически епохи в България, са отграничени *основни културно-исторически туристически оси* и *културно-исторически туристически локализации* като нови форми на географско разпространение на основните недвижими културно-исторически паметници, представляващи туристически интерес;

3. Предложена е *собствена класификация на обектите* на НКИН според условно геометричната им конфигурация като са определени следните видове – *точкови, линейни и площни*;

4. Направена е *собствена функционална класификация* на обектите на НКИН, според тяхното функционално предназначение през съответната епоха – *култови, обществени, отбранителни*;

5. Създадена е *собствена схема от културно-исторически туристически райони на България*.

Тези приноси могат да имат както научно-теоретично, включително и методическо, така и научнопрактическо значение за развитието на такъв перспективен туристически подотрасъл като културно-историческия туризъм, който представлява важна част от българската туристическа индустрия.

Предложеният дисертационен труд не претендира за изчерпателност, а е само още една стъпка в изследването на културно-историческия туристически потенциал и ресурси с оглед оптималното му включване в активен туристически оборот и постигане на целите на тази перспективна за нашата страна форма на стопанския туризъм.

Списък на публикациите във връзка с темата на дисертационния труд:

ГРОЗЕВА, М. (2010). Проблеми на експонирането и опазването на недвижимото културно-историческо наследство на България. В: Сборник от доклади на Международна конференция „География и регионално развитие”, Изд. НИГГГ- БАН, С.

ГРОЗЕВА, М. (2010). Културно-историческият потенциал на Родопите – основа за развитието на туризма. Сп. Проблеми на географията, кн. 1- 2, С.